

Puig y Cafal da ch

a. Mr. Pottier.

tré cordial hommage

I. Puig i Castell

Bibliothèque Maison de l'Orient

141139

LES EXCAVACIONS D'EMPURIES. Estudi de la topografia per J. PUIG Y CADAFALCH.

I

ELS TEXTES ANTICHS. — ELS PLANS TOPOGRÀFICHS.

L N. de Catalunya, vora 'l mar, no lluny del cap de Creus que avança cap a Orient més que tots els altres, prop del troç de serra pirenenca que separa actualment la França de l'Espanya, hi ha 'l pobre veïnat de Sant Martí d'Empuries, aixecat dalt d'un turó que de lluny sembla rodejat pel mar.

Es lloch que, fa anys, ocupa als arqueòlechs ⁽¹⁾ y aon fa sigles que 'ls habitants del país hi recullen restes interessants de la civilització grega y romana. Pagesos, pescadors y marins a estones deixen el conreu dels camps, les xarxes y les naus y emprenen l'exploració del subsol que es rich en sorpreses de vasos pintats y figures esculpides, vidres y monedes.

Les ruïnes enterrades surten d'ací y d'allà y senyalen el rastre d'una ciutat; sobre 'ls monuments creix avuy la vinya y l'arada s'hi passeja mansament; la topografia senyala ab certesa aon fou el port, avuy terra conreuada, y la terra ondulant suaument diu aon hi hagué edificis incommovibles; aduc de vegades l'herba indica, ab faixes que 's troben ben escaire, els llochs aon antics murs de pedra de les cases fan herm el sol y l'herba no hi pot créixer. En aquest lloch, de l'Empuries mig-aval y de l'Emporion grega, decidí la Junta de Museus de Barcelona, ab els cabals que en ses mans posà la Excma. Diputació de Barcelona, ensajar, ajudada de les excavacions, una investigació arqueològica. ⁽²⁾

Son numerosos els problemas que 'l sol remogut ha permès resoldre y més encare els que ha plantejat, alguns dels quals en aquest mateix volum son estudiats y ho seràn temps a venir en altres llibres. Entre ells hi ha principalment el

(1) Les publicacions arqueològiques que cal tenir en compte per l'estudi de la topografia d'Empuries son principalment: Jaubert de Passa: *Notice historique sur la ville et la contrée d'Empuries. Mémoires de la Société royale des antiquaires de France*, Paris 1823.—Botet y Sisó: *Noticia histórica y arqueológica de la antigua ciudad de Emporion*, Madrid 1875.—Pella y Forgas: *Historia del Ampurdán*, Barcelona 1887-1888.—Schulten: *Ampurias. Sonderabdruck aus den Neuen Jahrbüchern*, Leipzig 1907.—*Discursos leídos en la R. Academia de Buenas Letras de Barcelona en la recepción pública de D. Joaquín Botet y Sisó*, Gerona 1908.—Frickenhaus: *Zwei topographische probleme. Sonderabdruck aus «Bonner Jahrbücher»*, Bonn 1909.

(2) En la crònica dels estudis arqueològics del present volum hi ha una ressenya de les excavacions d'Empuries durant la campanya de 1908, reproduint-hi els mes importants dels objectes trobats.

Fig. 1. — La part visible de la ciutat grega d'Empuries al començar les excavacions.

(Fot. Cazorro.)

problema topogràfic i el problema d'arqueologia arquitectònica tan íntimament lligats que seràn objecte d'aquest ensaig preliminar, fonamentat en lo que ha posat a la vista la campanya duta a terme durant l'any 1908 per la Junta de Museus, pels benemèrits germans Srs. Villanueva y pel Cos de Monts en les terres que pertanyen a l'Estat.

Hi ha dues menes de documents auxiliars en aquest estudi d'Empuries: els geògrafs y historiadors grechs y romans y els plans antics del país. Els més antics documents que cal aduir en l'estudi d'Empuries son les velles narracions dels navegants fenicis, recullides en un periple grech d'autor desconegut, fill potser de Marsella y escrit en el sigle VIe, entre 'ls anys 530 y 500 a. de J. C. y recopilat després en l'*Ora marítima* de Rufus Festus Avienus, procònsul de l'Àfrica cap a l'any 366 a. de J. C. El navili fenici que anota la descripció de la nostra costa venia del Mig-dia y, després de veure Barcelona y son «port segur» y ses vinyes, arriba «als *indigetes* (empordanesos) gent dura, gent fera, apegada a la caça y a ses coves. Llavors el cim de la montanya (serra *Celebandica*, segons en Pella el cap de Bagur) avança les seves espatlles fins a la mar salada. Aquí estigué, diu, la ciutat de

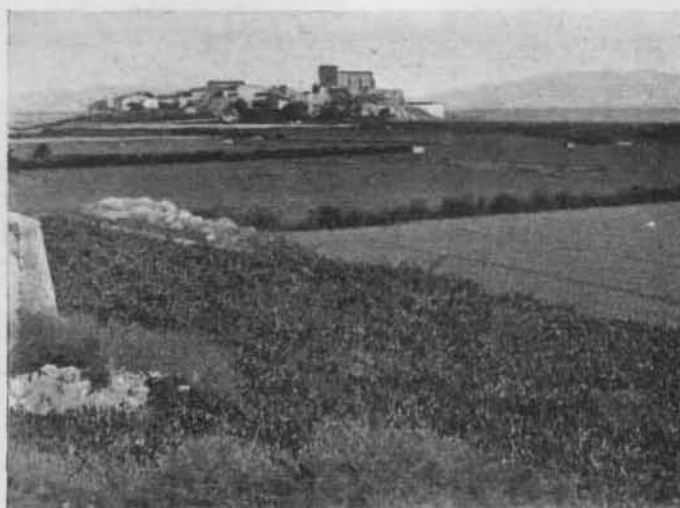

Fig. 2. — L'isleta de S. Martí d'Empuries. (Fot. Gandia.)
Lloch de la Paleópolis, vista desde la Neópolis.

Cypsela (platja de Pals); sols ne resta la fama, perque cap vestigi de la primera ciutat l'aspra terra conserva. Enllà s'obre 'l port d'ampla sinuositat, y molt lluny y profundament s'interna 'l mar en el camp (platja de Pals y plà de Torroella). Després, s'exten la ribera Indigètica fins a la punta sortint del Pirineu. Després de la ribera que he dit, s'aixeca 'l gros mont Malodes (c. berrat de les illes Medes) entre les ones...

y la seva altura bessona... (c. berrat de cap Norfeu). Mes entre elles s'exten amplament un port en el que 'l mar no está subjecte a vent de cap mena, de tal manera que, al lluny, les roques avençades tanquen son costat y el guarden ab llur altura de manera que entre les roques l'aigua s'amaga inmovil y pregona.» «La seva superfície està quieta; el pèlach tancat s'adorm (golf de Roses), d'aquí l'estany *Tonon* (estany de Castelló y Ciurana) al peu de les montanyes de *Tononita* (Roda y cap de Creus), entre les que revolca sonor la seva corrent espumosa 'l riu *Anysto* (La Muga) y a les ones del mar l'entrega. Aquets son els llochs que 's troben junt a les ones de la costa; mes lo qu'es en la terra alta tot ho posseiren els *ceretes* y abans els *ancroceretes* durs; ara, sots igual nom, es gent ibera. Finalment aquí 'l poble *Çordo* (antichs sards) vivia en els llochs més espadats, extenentse fins al Mediterrani, en que estàn les puntes dels Pirineus cobertes de pinedes, entre les coves de les feres... y els camps extesos fins a la costa. En el confí del camp *Çordiceno* compten que estigué certa ciutat de *Pirene* rica en cases, aon els naturals de Marsella mercadejaven sovint.»

Després, segueix el periple, passats els Pirineus describint el Rosselló y costejant cap a les ribes del Llegendoch y de la Provença ⁽¹⁾. Fa poch temps, ab el text a la mà, varem resseguir tota la costa desde Barcelona fins al cap de Creus, y la ressenya es extraordinariament precisa desde 'l cap de Bagur, notantse l'omissió dels accidents de la ribera que per força havien de cridar la atenció dels navegants desde Blanes, aon comença la terra montanyosa. En el moment en que 'ls navegants fenicis recullen els datos sobre la costa indigètica, no existia 'l poblat d'Empuries encare que 'ls marsellesos mercadejaven

(1) R. Festus Avienus. *Ora Maritima*. M'he servit, pera la traducció, de la den Pella y Forgas. *Història del Ampurdán*, Barcelona 1883, p. 128.

Fig. 3.— El moll del port d'Empuries.

(Fot. Esquirol.)

sovint» en el lloch de Pirene, al altre banda dels Pirineus. Aixó es lo que diu l'*Ora Maritima*.

Hecateu de Mileto, que va escriure en el segle VI^a (548-476), a. de J. C., tampoch parla de la colonia Marsellesa.

Scilax, navegant grech, geògraf del segle IV, es l'autor més antich que anomena la nostra ciutat. (1)

Polibi, historiador grech mort l'any 125, se limita a citar-la en una descripció sumaria de la costa ibèrica dient després que hi desembarcà Cneu Scipió al venir del Ròdan. (2)

Estrabó (66 a. de J. C.—24 d. de J. C.) es l'historiador y geògraf més antich que precisa sobre Empuries. Era fill d'Amasia, ciutat de les vessants del Pont-Euxin y en temps d'August havia emigrat a Roma, aon recopilava y continuava a Polibi, a Artemidor d'Efeso y a Posidoni. Estrabó descriu clarament la ciutat d'Empuries.

«El primer lloch que ocuparen, diu, els emporitans al venir de Marsella, fou una isleta que està enfront d'Empuries, a la que avuy anomenen Paleòpolis, això es, la ciutat vella; mes avuy dia habiten en terra ferma. Es Empuries una ciutat doble, que divideix un mur. Primer fou habitada pels indígenes els que, encara que 's governaven per llurs propies lleis, volgueren ab tot tan-

(1) *Geographi Græci minores*. I, 15.(2) *Historiarum liber III*, 39, 7, 76, 1.

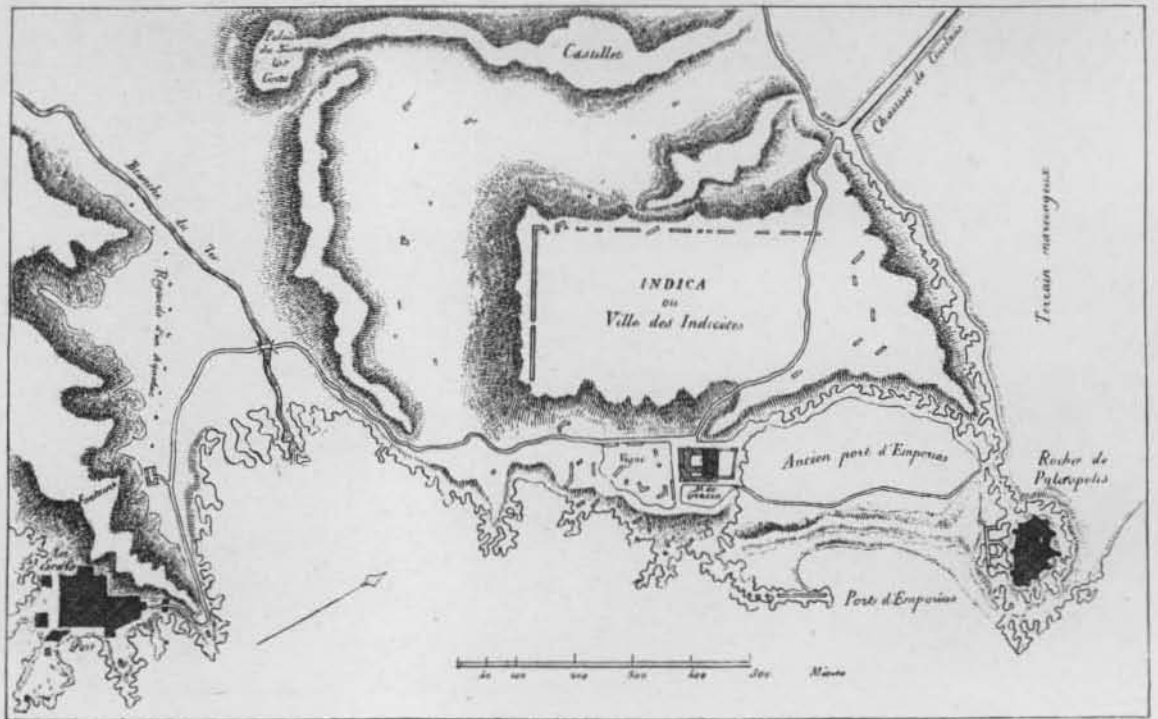

Fig. 4. — Plan d'Empuries segons Jaubert de Passa.

carse com els grechs per un mur comú pera llur major seguretat. Aixís hi havia dues ciutats dividides per una muralla mijera; mes, temps després, formaren un govern, agermanant les lleis dels barbres ab les dels grechs» (1).

Titus Livius, l'historiador del temps d'August (59 a. de J. C.—17 d. de J. C.) es encara més precís. Va servir-se dels escrits de Cató, el cònsul sever que escrigué 'ls set llibres, *Origens y historia de Roma*, perduts casi en llur totalitat y que comprenen les guerres en que ell havia intervingut. Cató visqué del 233 al 149 y vingué a Empúries l'any 135 a. de J. C.

«Ja allavores Empúries, diu, se componia de dues ciutats separades per un mur; habitada una pels grechs originaris de Focea, com els de Marsella y l'altra pels hispans; però la ciutat grega que donava al mar, estava guardada per un recinte d'unes quatrecentes passes; la ciutat hispana, més allunyada del mar, la circua un mur de tres mil passes. Empúries rebé després una colonia romana, que el diví César establí en ella, després de la derrota dels fills de Pompeu. Aquests tres pobles se troben avuy confosos en un sol, ja que 'ls hispans primer y els grechs després se convertiren en ciutadans romans. Tenint en compte que sa ciutat estava llavors oberta per un de sos costats a incursions marítimes, y del altre als atachs dels hispans, nació bàrbara y belicosa, hi ha que extranyar com podia viure ab seguretat. Era la salvaguardia

(1) Geograph., llib. III.

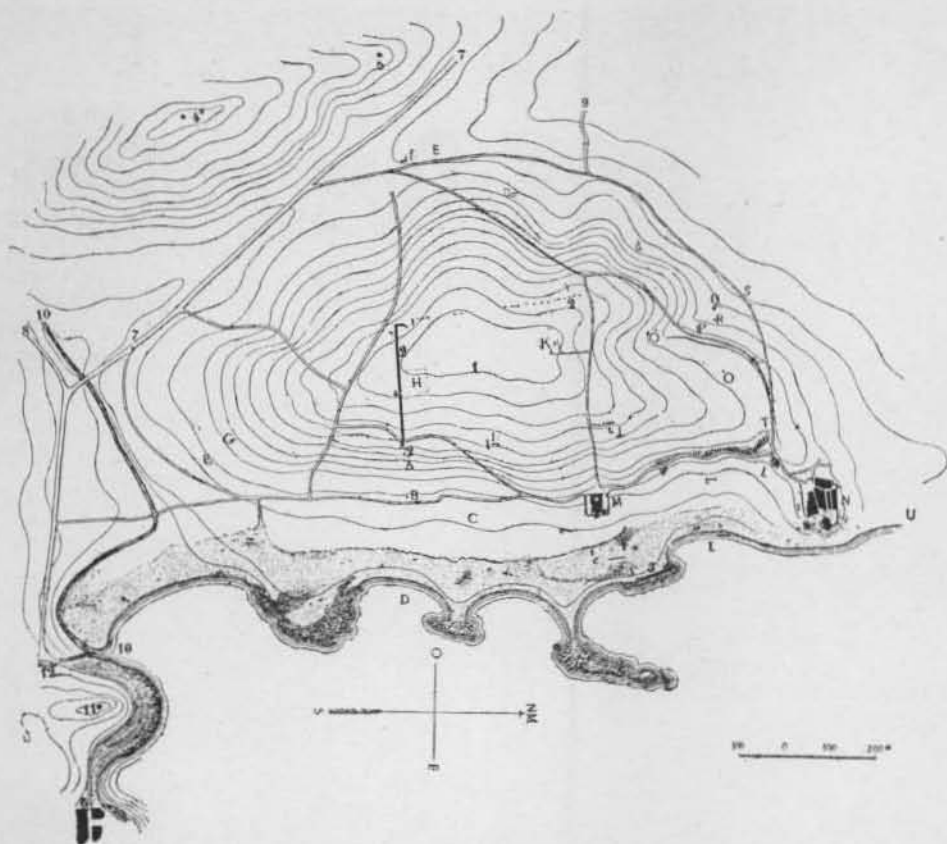

Fig. 5. — Plan d'Empuries segons Pella y Forgas.

de sa debilitat la vigilancia regular y continua que dona sempre la temença d'un veí més fort. La part del mur, que donava cap a terra, era més fortificat y tenia una sola porta; un magistrat guardava aquesta entrada, sens poder deixar son lloch un sol instant. Durant la nit, una tercera part dels ciutadans feia guardia en els baluards, y no era pas per cerimonia ni per respecte a la lley que les guardies se succeïen y passaven les rondes y s'hi posava cura, com si l'enemich hagués estat a les portes. Cap hispà era rebut dins de la ciutat y els habitants no sortien fòra 'ls murs sino ab precaució; en cambi del costat de la mar, l'entrada era lliure. No sortien may els de la ciutat grega que no fossin en bon nombre per la porta que donava enfront la ciutat hispana, y aquests solien ésser els que havien estat de guardia en els baluards la nit precedent. Obligàvals an aquesta sortida el comerç que feien ab els hispans, inhàbils en l'art de navegar, que 's contentaven ab poder comprar les mercaderies extranyeres que 's rebien per mar y importaven y entregaven per l'exportació els productes de ses terres». (1)

Els altres historiadors y geògrafs diuen ben poca cosa.

Plini, el que morí devant de Pompeya per la erupció del Vesubi, en sa

(1) Llib. XXXIV, cap. IX.

Fig. 6. — Torre del costat esquerra de la porta.

(Fot. Gandia.)

Historia Natural se limita a dir que Empuries es una ciutat bessona, meitat dels indígenes, meitat dels marsellesos, descendents dels Focis. Plini fa del seu llibre una enciclopedia breu y aquest dato era prou pels curiosos de Roma del sigle Ier.

Mela, geògraf del primer sigle, cita Empuries y Roses entre el *Clodianum* y el mont Jovis que en sa part Oriental presenta sortides de roques que s'aixequen com graus, lo que li ha donat el nom d'escales d'Aníbal.

Ptolomeu la situá entre 'ls rius *Sambroca* y *Clodianum*. ⁽¹⁾

Silio Itàlich anomena 'ls focis d'Empuries entre les colles de diversa raça del exèrcit ab que Aníbal anava a invadir l'Italia, ⁽²⁾ torna a citar la ciutat vella fundada pels grechs, al descriure la navegació cap a Tarragona de Scipió. ⁽³⁾ Seymno de Chio ⁽⁴⁾ y Esteve de Byzanci ⁽⁵⁾ fan a la ciutat emporitana lleugeres referencies.

(1) Lib. II, cap. 6, 19, edició Muller.

(2) *Phocaica dant Emporia, dat Tarraco pubem*, III, 369.

(3) 15. 176.

(4) v. 202 y sig.

(5) P. 270, 15.

A més dels textos antics, les excavacions foren guiades pels plans de les ruïnes que 'ls anys no havien aterrat y que 'ls vents no havien recobert ab les montanyes de sorra movediça o les aigües ab capes de llot y terres transportades. Mr. Jaubert de Passa havia publicat l'any 1823 un plan d'Empuries (Fig. 4) en el qu'está perfectament senyala-

Fig. 7. — Part superior de la torre de la figura anterior. (Fot. Cazorro.)

lada la situació de la ciutat superior, el port y el lloch de la ciutat grega, encara que aquesta d'una manera indecisa, sense fixar el perímetre de les seves muralles. (1)

Més tard, en 1879, el Sr. Botet y Sisó publicà un nou plan en sa memoria (2) que no 's diferencia essencialment del de Mr. Jaubert de Passa.

El darrer plan fou degut al mestre d'obres de l'Escala, Sr. Poch, y publicat pel Sr. Pella y Forgas en la seva *Historia del Ampurdán*, més detallat que els anteriors y, encara que ab algunes inexactituts, principalment en les curves de nivell, conté datos interessants; però tampoch indica 'l perímetre de la ciutat grega (Fig. 5).

II

EL MOMENT DE LA FUNDACIÓ D'EMPURIES. — POSICIÓ Y DATA DE LA PALEÒPOLIS.

Les colònies gregues eren sovint formades per una colla de marxants que s'establien en una ciutat bàrbara; l'element grech absorvia, com a més civilisat, la població primera; unes vegades una ciutat enviava una part de sos habitants a país estranger, per necessitat material, per esdevenir petita l'àrea del

(1) *Notice historique sur la ville et la contrée d'Empurias*, Paris 1823.— *Mémoires de la Société Royale des antiquaires de France*.

(2) *Noticia histórica y arqueológica de la antigua ciudad de Emporión*, 1879.

Fig. 8. — Disposició d'un dels brancals de la porta d'Empuries ab la regata de la reixa corredera y la polleguera de les portes.

(Fot. Gandia.)

minúscul estat municipal o per no ser suficient son terror de conreu pera mantenir una població massa densa; altres per necessitat política: un partit vençut que emigrava, un moviment democràtic contra 'l govern d'uns poch, o ja per raons religioses: el deu demanava que se li entregués el dècim de la població y la exilava a fundar una colònia.

La major part de colònies se fundaven per interès comercial y això explica llur situació vora 'l mar, que va fer dir a Ciceró aquella frase de que 'l mediterrani era vorejat d'una faixa de terra grega que tanca la dels barbres.

A la fundació de la colònia la precedia el concell de l'oracle a Delphos, de Dódona o de Hammon o d'Efeso. Després se reclutaven els emigrants, ja voluntaris, ja designats per la sort y a la força, ja d'un estament determinat, ja d'entre tots els ciutadans; devegades se convidava a les altres ciutats gregues o als països amichs no grechs.

Un ciutadà, l'hèroe fundador del esdevenir, designat per la metròpoli, dirigia l'expedició y, arribat el jorn, les naus partien enduentse 'l foch sagrat ab que 's devia encendre la llenya del nou altar en la terra nova.

Els textos deixen entreveure la marxa de la colonisació grega cap aqueix extrem del Mediterrani, l'extrem tenebrós del mon conegut com les Indies pera 'l sigle XV ó la Amèrica pera 'l XVI. Els atrevits navegants de aleshores foren principalment els de Focea, una de les dotze ciutats jòniques «els primers entre 'ls grechs que 's llençaren a llargues navegacions, descobriren l'Adriàtich, la Tirrenia, la Iberia, la Tartesia, embarcats, no en vaixells rodons sino en naus llarguerudes de cinquanta rems.» (1)

Era la seva terra seca y 'l seu sol pobre y això 'ls obligava a viure de la pesca y del comerç y la marineria, coses en aquell temps sovint barrejades ab l'ofici de pirata y 'l de lladre (2), per altra part llur ciutat era sovint amenaçada per el proper Imperi dels medas, pel nucli del clàssich enemich dels grechs (3). Y axis havien intentat establirse a l'Imperi del Mig-dia d'Espanya, a la Tartesia, d'antiga cultura, relacionat ab les civilitacions d'Orient, on hi trobaren oferiments de terra y súpliques d'abandonar la seva patria antiga y or y argent donat ab generositat pera refer les muralles de llur ciutat de Focea amenaçada. Tot això que conta Herodot passava cap a la fi del sigle VII abans de J. C. Els viatges de les naus focees per l'Occident del mar mediterrani foren nombrosos; després de la Tartesia recorregueren l'Italia, cercant terres aon establir llur patria y seguiren les cales y portells del pais Etrusch y navegaren pel Tiber, aon tractaren ab Tarquí 'l vell en la ciutat que havia de ser la conquistadora del Mediterrani, y seguiren les costes blaves de la Liguria y trobaren l'ampla badia de Marsella, la colonia mare d'Ampuries.

L'empresa de Focea, de colonisar l'Occident mediterrani, era obra plena de misteri y de perills, com l'Oceà pera 'ls navegants del sigle XV; era precís acudir als santuaris més famosos demanant la guia del deu. No n'hi havia prou ab els deus de llur patria ni ab els dels temples que aixecaven el seu frontó triangular sobre les cases de llur ciutat.

Conten els historiadors antichs que un oracle manà als de Focea que cerquessin pilot pera llur navegació a la nova guerra, y pera això acudiren a Efeso y consultaren a Artemisa. La deesa aparegué en somnis a una de les més ilustres sacerdotises, Artistarca, a qui omplenà d'honor y distincions. No paraven en això sinó que a totes les colonies que anaven a formar en qualsevulga lloch, encarregaren el culte a la gran deesa, de manera que conservaven el mateix tipus d'estàtua y, aixís en la jerarquia com en l'ofici sacerdotal, no 's diferenciaven de la metròpoli.

Així la deesa de múltiples pits, la mare fecondíssima capaç d'alletar els deus y els homens, presidí la fundació de la ciutat de Marsella (cap al 600 a. de J. C.), y després la de la doble ciutat d'Empuries, y tingué sos temples en els dos

(1) Herodot, llibre I, CLXIII.

(2) Justinus, XLIII, 3, 5.

(3) Herodot, llibre I, CLXIII.

Fig. 9. — La porta de la ciutat grega d'Empuries.

(Fot. Esquirol.)

extrems del golf «en que la mar no está subjecta a cap vent» en la Paleòpolis d'Emporitana y en les montanyes de Rodes. ⁽¹⁾

La ciutat de Marsella vingué a ser com el centre d'Occident y d'allí irradiaren les naus focées a la fundació de noves ciutats o tan sols nous centres de comerç, les unes cap a Orient lluitant ab els comerciants y navegants etruschs, com en la costa de Còrcega a Alalia (Aleria) (560 a. J. C.), fundada vint anys abans de la destrucció de Phocea ⁽²⁾; les altres cap a Ponent y a mig-jorn entre les llacunes del Ròdan, no lluny del mar a Arlès, la *Theline* d'Avienus ⁽³⁾, y d'allí a Rodes y a Empuries y seguint la costa a la factoria de nom desconegut de S. Feliu de Guixols, y després més avall fins als límits entre la Iberia, la Tartesia, que venen a esser els de Murcia y Andalusia.

Dos problemes presenta la fundació d'Empuries: un topogràfich, sobre 'l lloch de la illa en que desembarcaven les naus marselleses y fundaren la primera ciutat: la Paleòpolis, de que parla Estrabó; l'altre cronològich: la data

(1) Estrabó diu referintse a Rodes: *ibi et Emporiis Dianam Ephesiam colunt, causam dicemus, ubi de Massilia sermo erit*, lib. III, cap. IV.

(2) Herodot, I, 165.

(3) 689.

Fig. 10. — Les torres de la muralla d'Empúries.

d'aqueixa fundació. Els dos han sigut notablement aclarits pels treballs de les excavacions. No crech que avuy hi hagi discussió possible sobre la situació de la Paleòpolis a St. Martí d'Empúries (*a* del plan general), després de descoberta la muralla de la ciutat grega ab la porta de que parla Livi (Fig. 9, *c*)⁽¹⁾ coincidint ab la seva descripció y ab la d'Estrabó. Desde Jaubert de Passa aquesta era la constant afirmació dels arqueòlechs, abandonada l'hipòtesis de Marca, Costa y Pujades de situarla en les isles Medes. Probablement avuy el professor Schulten no situaria la Neàpolis en l'illa de St. Martí⁽²⁾, confont les dos ciutats gregues, la vella y la nova, ben distintament descrites pels geògrafs.

En Schulten se fundava en uns suposats restes de murs antichs que pel costat de terra havia vist en la antiga illa, avuy unida al continent y en que son perímetre es pròximament de quatrecentes passes. Situada per les excavacions la Neàpolis en terra ferma, la Paleòpolis queda fixada *enfront* el port y aquest es avuy situat d'una manera indubitable entre 'l moll antich (*b*) en que els vells hi havien encara vist les argolles per lligar naus, el turonet de St. Martí

(1) Les lletres se refereixen al plan general adjunt y s'han repetit en els plans parcelaris.

(2) Schulten. *Ampurias. Eine griechischenstadt am iberischen Strande.*

Fig. 11. — Fonament de la muralla de ponent. (Fot. Gandia)

y els marges espadats que limitaven la ciutat pel costat de tramontana. El port podia tenir dues entrades, una entre 'l moll y el turó de la Paleòpolis, altra que Mr. Frickenhaus ha indicat: el canal entre l'illa y el continent que donava a la desembocadura del riu Fluvià, *el Clodianum* dels antichs, per lo que Estrabó pogué dir ab més o menys propietat que la seva desembocadura servia als emporitants de port. (1)

El problema cronològic ha sigut tractat a la vegada per D. Joaquim Botet y Sisó (2) y per D. August Frickenhaus (3) el qui va catalogar, per encàrrech de la Junta de Museus, la ceràmica grega trobada a Empúries. Arribà 'l primer, fundantse en les monedes més antigues trobades a Pont de Molins y a Empúries y en l'estudi de la ceràmica, a concloure que 'ls grechs s'establiren en la Paleòpolis a la primera meitat del sigle VIe.

En Frickenhaus afirma, seguint an en Camille Jullian (4), que la fundació d'Empúries no podia tenir lloch entre 'l combat naval d'Aleria (535) en el que els etruschs y cartaginesos varen conseguir la supremacia del mar contra 'l poder dels focis y la batalla de Himera (480) que tornà als grechs l'Oest del mediterrani, y «que les troballes arqueològiques ensenyen que Empúries fou fundada abans del any 535».

«L'illa de la ciutat vella, diu després, fou suficient com a domicili pera 'ls fundadors de la ciutat; els morts foren enterrats desde aleshores a terra ferma. La necròpolis, que després fou utilitzada fins a la època romana, se troba en un troç al Sud més enllà de la ciutat nova sobre una punta de la costa, que ha sigut desde molts anys explotada pels habitants del país. Malgrat això, s'han pogut recullir encara uns 150 vasos grechs y algunes pedres sepulcrales.

«En aquesta necròpolis, y en general tot el territori de la ciutat, no s'ha trobat cap troç de vas anterior a la segona meitat del sigle VIe a. de J. C., però

(1) *Zwei topographische probleme.* — Bonn, 1909. D. Manuel Cazorro ha recullit en el perímetre del turó d'Empúries, avuy unit al Continent, diversos exemplars de moluscos marítims. No s'ha trobat en la base del mur mig-aval rastre d'obra antiga que comprobi lo que indica evidentment la topografia actual del país.

(2) *Discursos leídos en la R. Academia de Buenas Letras de Barcelona, en la recepción pública de don Joaquín Botet y Sisó.* — Gerona, 1909.

(3) *Zwei topographische probleme.* — Bonn, 1909.

(4) *Histoire de la Gaule.* — Paris, 1909, vol. 1.

de data posterior al 550 se troba una gran quantitat de vasos antics y de fabricació xipriota, del Asia Menor, de Naukratis, de Calkis, corintis y italo-corintis que comunement no s'adelanten més que al segle VI^è. Això ens data, diu, la Necròpolis del començament de la ciutat».

Ben aviat la preponderància focia havia de minvar en el combat naval d'Alèria (Alalia), contra 'ls seus seculars rivals, els etruschs y els cartaginesos, que va portar per conseqüència la desaparició de la colònia de la Còrcega y la fundació al Mig-dia d'Itàlia de la colònia de Velia. Era 'l moment de la fundació d'Empuries el dels grans aconteixements, que foren decisius en la vida de les nacions mediterrànies.

Cap a la meitat del VI^èn segle 's desenrotllava un moment solemne de la història mediterrània, coincidint ab ell l'establiment en terra catalana dels marxants grechs y l'entrada així d'aquell gran element de la civilització, de aquelles formes d'art y de pensament que han determinat en gran part la manera d'esser europea. Era aquest el moment del imperi comercial jònich a Occident, el dels quaranta quatre anys de la Thalassocràcia focia que Mr. Camille Jullian⁽¹⁾ posa entre 598 y 541, data de la destrucció de Focea, o potser entre 553 y 549, data en que la Focea fou sotmesa a Cirus. La destrucció de la ciutat mare fou prosperitat y riquesa momentània pera les seves colònies d'Occident y durant anys encara 'ls socis «aixecaren temples per les costes y dominaren els mars»⁽²⁾.

Allavores començava a constituirse 'l gran imperi de Persia y, sobre tot, se preparava Roma, per l'acció de les dinasties etrusques, a sa gran missió de civilitat y de domini.

(1) *Histoire de la Gaule.*

(2) Herodot, lib. II, 164-166.

Fig. 12. — Extrem de la muralla de mig-jorn propera al mar. (Fot. Gandia)

III

LA NEÀPOLIS

L'illa de la Paleòpolis d'Empuries esdevingué petita, y la vella ciutat cercà son engrandiment a terra ferma al voltant del port, que les roques y la mà del home feien seguríssim. Ja una volta 'ls grechs al continent, se resguardaren ab els murs de que parla Estrabó y que degué veure y midar Cató acampat durant mesos ben aprop d'ells.

Jaubert de Passa fou el primer en indicar la situació de la Neàpolis, sota 'l monestir dels servites. « El monestir de la Verge de Gracia, diu, es construit sobre l'emplaçament mateix de la ciutat grega. Cada dia l'arada descubreix velles construccions que omplen el terror, y la vinya solament pot prosperar en aqueix macís de ruines sepultades sota uns quants dits de terra o de sorra. Per aquest punt conegut dèu passar una línia de murs circular de 400 passes.»

En Botet⁽¹⁾ repeteix, sense precisar tant, la mateixa opinió den Jaubert de Passa, y en Pella y Forgas⁽²⁾ suposa el barri grech formant una península, entre 'l mar y el turó d'Empuries, sota mateix del Convent dels Servites (M del seu plan. Fig. 5) separat de la ciutat ibèrica per un mur (MC del seu plan) que barrava la llengua de terra que la unia al continent. « Si s'observa, diu, lo que passa en els barris marítims de les grans ciutats, la major part de les vegades una llengua de terra es tot lo marítim; d'aqueixa manera el que hi hagué a Empuries recorda el barri de la Barceloneta en la populosa capital de Catalunya: per un estret espay s'uneix aquest a la Ciutat y en tot lo demás el rodejen molls y platjes. A no haver sigut d'aqueixa manera el barri dels grechs defensat naturalment pel port al Nort (costat de 3M. Fig. 5) y en son front d'Orient pel mar y les platjes, no era possible que quatrecentes passes (MC) de muralla l'incomuniuessin ab sos vehins de terra.»

La situació de la ciutat era coneguda, mes no la posició dels seus murs, ni de la porta ni la seva forma y disposició. Alguns havien arribat fins a afirmar que res existia de la fundació marsellesa.⁽³⁾

Del portal que feu famós la ressenya de Titus Livi s'en veien sols les pedres de la torre del costat de Ponent, que més semblaven roques de formes indecises

(1) *Noticia històrica.*

(2) *Op. cit.*, p. 199.

(3) Celesti Pujol y Camps. Articles titulats «*Existe Empuries?*» «*No existe Empuries*» publicats a la *Revista de literatura, ciencias y artes, órgano de la Asociación literaria de Gerona*, t. I, Girona, 1896 a 1897.

Fig. 13. — El carrer principal de la ciutat grega d'Empúries, ab la porta d'entrada al fons. (Fot. Mas)

d'un marge, límit de propietat entre dues vinyes (Fig. 1). Aquestes pedres feren adquirir la finca en que estaven situades, ab tant bona sort que als pocs dies aparegué sota d'elles una de les torres de la porta (Figs. 6 y 7) de que parla el citat historiador llatí, guardada nit y dia pels ciutadans temerosos de la gent dura y ferotge que 'ls rodeja; la porta de la Neàpolis. La situació d'aquesta quedava ben fixada vora 'l port que senyala clarament un antic moll construït de grans carreus esquadrats, tenint davant l'illeta de la Paleòpolis, tal com contenen Estrabó y Titus Livi.

La porta era defensada per dues torres avançades, macisses en la part baixa (Fig. 9, *ej* del plan). Tenia una doble tanca: una reixa que tancava de dalt a baix, una *herse*, les regates de la qual son ben visibles y unes portes ferrades giratories, la polleguera de les quals resta encara en son lloch, ab indicis del plom d'empotrament (Fig. 8). Els claus de ferro de la porta s'han trobat barrejats ab els restes milenaris dels habitants de l'Empúries grega (Fig. 20).

Al començarse l'any 1909, era visible un costat de mur, el de mig-jorn (Fig. 10); pel costat Oest, després de fer una sortida com d'una torre angular, la muralla torç cap a Ponent (Fig. 11); pel costat E. se pert en els límits de la terra, propietat de la Diputació de Barcelona y penetra en el camí de les dunes (Fig. 12); aquest troç es avuy destapat pel costat interior en que apareixen uns espatllers de reforç. L'aparell es irregular ab una certa tendència

a la horizontalitat y a enquadrar les pedres. Junt als brancals del portal les pedres son més ben esquadrades y en els angles de les torres han sigut repicades en una faixa prop de les arestes, enquadrant com un rudimentari encoixinat (Fig. 6). Aquest treball era fet en obra; els excavadors han cregut trobar prop de la muralla el menudall y esquerdes dels antichs picapedrers. Cap al costat de mar la rusticitat de les pedres s'accentua (Fig. 12); en la torre angular NO. n'hi ha que semblen roques de la mateixa montanya, apoiades pels carreus que ha treballat l'home y en algun lloch, cap al angle de ponent, l'espadat serví de basament a l'obra de defensa. La muralla de Ponent s'ha trobat destruïda: el troç descobert es recte y sense torres (Fig. 11). A la vora del mur no's troben els carreus caiguts que varen esser indubitablement aprofitats en altres obres. De les pedres n'hi ha de colossals, havent n'hi que arriben a tenir quatre metres cúbichs lo que representa un pes de més de vuit tonelades.

Al contemplar la rusticitat del aparell, se presenta desseguida el problema de la data de la seva construcció.

Al examinar per primera volta, junt ab el professor Schulten, la part més ben aparellada del costat de la porta, ens aparegué com una d'aquestes obres de fortificació denominades vagament arcàiques, la data de les quals se fixa cap als sigles VIIe y VIe abans de J. C. La part més apartada de la porta té un aspecte encara més arcàich. Ab tot, no cal pensar ab un mur anterior al sigle VIe; més aviat s'ha de fixar com a primera hipòtesi que l'establiment dels grechs en la terra ferma coincidí o bé ab el moment de la vinguda dels emigrats de Focea destruïda pels perses, o bé després de la batalla d'Himera, cap a l'any 480.

No's podrà fer una afirmació definitiva fins que s'hagin remogut les capes més fondes de la ciutat y s'hagi classificat l'innúmerable trencadiça trobada. La ceràmica que's recull es de figures rojes, y aquesta transformació dels pintors ceramistes grechs comença el primer terç del V^{en} sigle a. de J. C. y continua fins entrat el sigle IIIe de J. C. Un sol fragment de figures negres s'ha trobat, no fa molt, dintre 'l recinte murat, explicable pel trasllat de terres o per una peça antiga conservada entre 'ls habitants de la Neàpolis.

En Frickenhaus diu, després d'un primer exàmen dels fragments trobats, que pot fixarse la fundació de la Neàpolis a la meitat del sigle V^e, data que pot esser modificada quan els fragments trobats hagin sigut classificats degudament. A la mateixa conclusió cronològica porta l'exàmen de les monedes, trobades en el recinte grech, la major part de les quals pertanyen als sigles V^e y IVe, mentres que al sigle VIe sols pot atribuirse algun exemplar isolat.

Però aquests datos de la Ceràmica y la Numismàtica estan en plena contradicció ab l'aparell rústech grollerament tallat, barbre, que més aviat recorda l'aparell micènich o el dels murs antichs de Girona o de Tarragona. No era aquesta, en els sigles VIe y V^e a. de J. C., la pràctica dels picapedrers grechs

y etruschs. Al sigle VIe els etruschs havien construït la cloaca màxima de Roma y els murs de Faleria, de carreus rectangulars, y al sigle V^e l'aparell en *opus quadratum* o l'aparell poligonal perfectament treballat, *opus incertum* de Vitruvi es comú a les muralles de la Grecia propia y fins arriba al seu grau màxim la perfecció en l'aparell. Cal no més recordar que de 460 a 435 Pericles es l'àrbitre d'Atenes y Phidias aixeca la colossal obra del Partenon y an aquesta obra admirable li havia precedit la serie numerosa de temples arcàichs a la Grecia propia y a les colònies d'Italia.

Fig. 14. — Carrer que dava a la porta, ab el mur de contenció del terraplè superior vist desde la muralla. (Fot. Gandia)

Les ciutats gregues, que en el sigle V^e se murallaven pera defensarse dels lidis y dels perses o dels barbres que 'ls rodejaven, eren perfectament treballades y llur aparell rectangular o poligonal no te res que veure ab les rústiques pedres dels murs emporitans. Megara, una de les més antigues y millor conegudes, que fou destruïda pels siracusans en 482, essent transportats els seus habitants a Siracusa, y de la qual deia Thucydides⁽¹⁾ en 415 que era un lloch dezert, tenia 'ls murs de pedres poligonals perfectament picades y ajustades.

La colònia mare Marsella y Focea, la patria antiga de la Jonia, no donen gaires elements de comparació.

Els murs de Marsella son destruïts, y dels murs de Focea no se 'n sab quasi res. Herodot conta que «el mur, que té de llarch nombroses estadies, es construït tot ell en grans pedres y molt ben aparellat». ⁽²⁾ Fou aquest mur aixecat ab els diners dels Tartesis (Andalusia). Els poch arqueòlechs que han recorregut Focea parlen lleugerament, com de passada, de les grans pedres, tot just sortints sobre 'l sol y de ses torres. ⁽³⁾

Aleria, la colònia corsa, ha estat poch estudiada, y ella donaria elements segurs ja que 's coneix precisa la data en que fou fundada (560 a. de J. C.) ⁽⁴⁾ y la de sa destrucció (cap al 535 a. de J. C.) y l'emigració de sos habitants a Marsella y a Velia, la colònia focia de la Lucania. Velia es més coneguda; no

(1) VII, 49.

(2) Herodot, I, 163.

(3) Vid. Perrot y Chipier, t. VIII, p. 20.

(4) Herodot, 165.

fa molts anys, foren descrites ses ruïnes per W. Schleuning, y elles presenten analogies que son profitoses ensenyançes pera 'ls excavadors d'Empuries. (1)

Velia era una ciutat molt més gran que Empuries, ja que sos murs son com en ella reforçats de torres quadrades properes les unes a les altres; la porta en la que 's veuën encara els brancals ab els rabats, s'obria entre dues torres rectangulars; però l'aparell es a lo poligonal, ben treballat, ab certa tendència a la horizontalitat y a les pedres rectangulars; aqueix aparell se troba en la part baixa dels murs o be inclòs entre adicions de carreus, denotant les dues coses sa major antiguitat. Els dibuïxos de Schleuning fan semblarlo més cuidat que a Empuries que sembla una imitació pobre, massotera, rústega, d'un aparell que tendeix també a les filades horitzontals y de vegades a les pedres rectangulars.

Tampoch cal pensar en un mur ibèrich. La situació de la ciutat ibèrica es tan duptosa com el seu nom d'Alba, Indica y Cèltica ab que l'han batejada 'ls geògrafs antichs y no tingué muralla anterior a la dels grechs. Estrabó, diu clarament, que «Empuries primerament fou habitada pels indígenes, els que encara que 's governaven per llurs propies lleys, volgueren, ab tot, tancar-se ab un mur comú ab els grechs pera llur major seguretat»; y Titus Livi coloca la ciutat grega vora 'l port y posa la ciutat hispana més allunyada de mar; d'un y altre 's dedueix clarament que 'l recinte proper al mar era grech y que la muralla de la ciutat ibèrica era més moderna. Les ciutats propiament ibèriques, per altra part, tenien llurs murs de fanch y pedra tal com els que Livi descrigué de la ciutat de Sagunt (2) tal com han estat trobats a Numancia.

En Schulten ha parlat d'una antiga colonisació micènica (3) y l'aparell dels murs d'Empuries ajudaria a la hipòtesi d'un mur aprofitat pels grechs, com el de Tarragona ho fou pels romans, encara que cal afirmar que no troba això confirmació de cap mena a Empuries, com a Numancia, en una ordenada estratificació de la ceràmica.

Jo prefereixo aplicar a Empuries la opinió de Modestou que demostra que l'aparell poligonal ve del Asia emigrant cap a Occident; d'allí venen els constructors dels murs de Tirinte, Micenes y Argos, dels murs pelàsgichs de la Acròpolis d'Atenes y de les ciutats etrusques, y el mur grech d'Empuries era una supervivència, en plè sigle V^e, dels murs aixecats per les ciutats jòniques de l'Asia: un cas d'arcaisme colonial. (4)

Les excavacions han posat al descobert quelcom que permet ferse una idea aproximada de lo que era 'l plan de l'Empuries grega. Passada la porta 'ls

(1) *Jahrbuch des kaiserlich deutschen archäologischen Instituts*, V. IV, 1889. Berlin, 1890, article *Velia en Lucanien*.

(2) *Hist. Rom.*, llibre XXI, XI.

(3) *Neue Jahrbuch*, 1907, p. 338.

(4) *Introduction à l'Histoire Romaine*, traducció de Delines, Paris, 1907.

Fig. 15

(Fot. Gandia)

Escala del carrer major de la Ciutat grega ab un basament d'una estatua o una font.

excavadors trobaren a mà esquerra un gran mur de sosteniment de terres (Fig. 14) y el sol ab restes de groller empedrat y rigoles rudimentaries. Avençant l'extracció de terra dura, se va trobar una monumental escala (Figs. 13 y 15) que pujava sobre 'l terraplè; després la paret anava seguint més o menys interrompuda per construccions posteriors; més tard s'han trobat dues altres parets de contenció, una prolongació del mur de Llevant de la torre-defensa del portal més proper al mar (*g h*) y altra de més cap amunt (*i j*).

Aquests murs son aparellats en diferenta forma: comença prop de la porta, essent l'aparell irregular ab clara tendència a la horizontalitat de les filades y s'aminoren les dimensions de les pedres, interrompudes per trams d'un aparell groller de pedra sense desbastar; més avall prop la escala les pedres son rectangulars (Fig. 14).

L'aparell d'aquests murs es ben diferent del de les muralles, com obres fetes en distint temps, per gents diferents y per finalitats ben diverses; malgrat això, presenten unes parets ab altres un cert paralelisme, com una ciutat disposada en terraces de cara al mar, atravesada per carrerons en angle recte de gran pendent, fins a necessitar escales.

L'irregularitat dels carrers era la característica de les més antigues viles micèniques. La regularitat comença en la urbanisació grega, ja en la època

Fig. 16
Carreu ab decoració semblant a la
dels vasos íbero-micènics.
Museu de Girona.

arcaica, com a Tebes de l'Àsia Menor sobre 'l mont Mykale, fundada l'any 700 a. de J. C. Al segle V^e la regularitat extremada, la quadrícula s'imposa: els plans son de carrers que 's tallen en angle recte ab una crueta geomètrica que fa pensar ab la fredor de les ciutats sudamericanes o ab les urbanisacions quasi militars del barri marítim del port de Barcelona (Barceloneta); així era la vila del port d'Atenes, el Pireu, y aquesta moda la hi portà, al segle V^e, Hypodamus de Milet, a imitació de la ciutat nova de la seva patria, feia poch aixecada. Les colònies eren construïdes de semblant manera, com Selinonte, la colònia dòrica de Sicília, bastida al segle V^e; aqueixa forma 's perpetuà a les ciutats del segle IV com Alexandria, de plan traçat per Demòcrates, en 331, y Priena, la ciutat jònica no fa molt desenterrada per l'Institut Arqueològich de Berlin.

Per res aquestes ciutats tenen en compte la topografia del país; en lloch surt l'idea de les pendents reduïdes que fan a la vegada fàcil el transport y la conservació de les vies. Els carros que han deixat la marca de llurs rodes en els brancals de la porta emporitana, podien circular únicament per algun dels carrers; tal succeeix avuy encara en les viles properes de la costa de Catalunya grega, en les que uns carrers son a nivell, els més importants, els del moviment; els altres, els transversals, son ab escales o ab rampes de gran pendent, accessibles sols a peu y a lo més a cavall. Enlloch apareix a Empuries, la regularitat de Priena ni d'Alexandria ni la del Pireu d'Atenes, ni la de Milet; més aviat s'assembla també, en l'urbanisació, a les ciutats més antigües. Els carros grechs, que trontollaven pels camins plens de fondes roderes, passaven per la estreta porta guardada nit y dia, fregant els brancals y havien d'aturarse en el carrer que ara torna a iluminar la llum del sol, al cap de sigles.

Per altra part, la ciutat grega d'Empuries era d'una extensió petita, com declara'l text de Titus Livi. «La ciutat grega, diu, que donava al mar, estava guardada per un recinte d'unes quatrecentes passes» y quan l'estol de Cató hi arribà ab les seves vinticinch galeres, en el port grech amich no trobà, dintre ses muralles, lloch aont allotjarse, sino que degué acampar primerament prop de la ciutat y després a tres milles d'Empuries.

El perímetre de quatrecentes passes, que degué midar Cató en la seva estada llarga vora 'ls murs d'Empuries, pot tenir dos interpretacions, però ab totes dues resulta una ciutat reduïda, fins comparantla ab les ciutats coetànies. 400 passes en mida itineraria romana equivalen a 591 metres, perímetre que

pot comprendre l'àrea màxima d'un quadrat d'uns 147 metres de banda. Si les 400 passes fossin les usuals del vianant, equivaldrien a uns 320 metres o sia un quadrat de 80 metres.

Lo actualment descobert de muralles es d'uns 114 metres y sembla qu'es una part gran d'uns dels costats de la ciutat y que poch li falten per arribar a 140 metres. No ha quedat, de la part del mur Oest, altre rastre que 'l fonament y el lloch aon sembla era 'l perímetre del port, potser no estigué amurallat, perque 'l terrer era espadat o per no saber navegar els pobles fronterijos. Titus Livi diu que la ciutat estava oberta d'un dels seus costats a incursions marítimes y després fa notar que la part del mur que donava cap a terra era més fortificat que 'ls altres, referintse a les torres que no apareixen en lloch més. Les ciutats gregues antigues com Troya y Micenes y la Atenes de la Acròpolis no eren pas més grans; les ciutats coetànies importants, adhuch les lligades ab Empuries pels llaços de la colonisació, ho eren una mica més. Camille Jullian no vacilà en senyalar a Marsella, interpretant un text del panegirista de Constantí, un perímetre de 1.500 passes ⁽¹⁾. Titus Livi senyala a Focea 2.500 passes ⁽²⁾. Però, una y altre son viles minúscules, reduidíssimes als ulls d'un home modern y deuriem semblarho al que venia dels grans imperis asiatichs o de les ciutats immenses que poblaren les vores del riu d'Egipte.

Fig. 17
Carreu lateral del fragment anterior.

Cap dels edificis fins avuy trobats en les nostres excavacions, o en les anteriors, pot classificarse de grech, a excepció de la pedra guardada al museu de Girona, decorada ab elements que recorden els de la ceràmica que 'n Pierre Paris ha anomenat íbero-micènica (Figs. 16 y 17).

Els capitells trobats fins avuy en el recinte grech han d'esser classificats com a helenístichs o romans, y en parlarem al tractar de la ciutat romana.

Cal aquí notar com els edificis clàssichs de la Grecia propia o de les grans colonies es impossible que no deixin rastre; en elles els grans carreus de temples apareixen en son lloch quan se remou la terra que 'ls volta; però a Empuries, al arribar al nivell en que apareix la ceràmica grega, no s'hi troben ni 'ls restes de columnes, ni les cornises, ni 'ls entaulaments característichs, sí sols la trencadissa dels vasos d'oli o de perfums barrejats o ab les fibules de bronzo. Aquest fet, que no serà constatat d'una manera absoluta fins que els treballs de excavació s'hagin fet a tota l'ària de la ciutat, té una explicació històrica. Tot el conjunt d'edificis públichs presidits pels temples que forma-

(1) Op. cit., p. 210.

(2) XXXVII, 31.

ven l'Acropolis, es molt probable que estessin al segle V^e en la vella ciutat aon s'aixecaria 'l temple de la Artemisa d'Efeso, ornada de pits innumerables. En l'illa es aon s'ha aixecat constantment el temple cristià desde la antiga catedral visigòtica que commemora una inscripció del segle X, conservada en dos troços en la fatxada de S. Martí d'Empuries ⁽¹⁾. A Marsella's repeteix la mateixa permanència del lloch destinat al culte, fet comú en la Historia de la Arquitectura. De la Paleòpolis, ab el temps, en devia desaparèixer l'habitació particular, com esdevingué a Marsella, a Focea ⁽²⁾, a Atenes y a la major part de les ciutats de Grecia. En la Neàpolis devia estendre's una població apinyada, escalonada en els diferents terraplens, donant les portes de ses cases als carrers a nivell, reservant les tanques a les pujades y escales com els pobles de la costa empurdanesa; d'aqueixes cases atapades no n'ha quedat altre rastre que les cisternes.

Es la característica de la Ciutat aqueix rastre dels grans dipòsits d'aigua subterranis; algun d'ells, el situat a la part alta, sembla un dipòsit publich (Figs. 18 y 19); altres, com alguns dels que apareixen vora 'l port, sota les construccions cristianes, semblen pera assortir les cases particulars. Aigua de cisterna y aigua dels pous fou la que begueren los grechs d'Empuries. Aqueixes mateixes cisternes, revestides de bon y gruixut morter, han sigut senyalades a Velia ab iguals archs transversals; les d'Empuries no han conservat la volta com en les de la colonia de Lucania, ni les boques d'entrada.

Pausanies no hauria concedit a un lloch sense fonts, aon l'aigua brollés, ni aqueducte, el dret d'esser anomenat una ciutat, recordant aquella descripció breu que fa del poblet de Panopes, que trobà en sos viatges per la Grecia: «Hi ha a vint estadis, diu, de Cheronea, a Panopes, que es una ciutat dels Focis, si es que 's pot donar el nom de ciutat a un indret aon no 's troba ni edifici destinat a les reunions dels magistrats, ni gimnasi, ni teatre, ni mercat, ni font aon l'aigua hi vagi de lluny.» ⁽³⁾

Eren les cases gregues d'Empuries probablement construïdes de tapia, desfeta avuy y convertida en la argila que te com incrustats els pochos carreus que resten de les ruïnes.

Vitrubi ens parla de les cases cobertes de terra y palla ⁽⁴⁾ d'us a Marsella y també a Espanya. Eren aquestes cobertes de palla y terra com les a que 's refereix l'anònim autor del *Bellum hispaniense*, quan diu que «a Espanya, com al Africa, cobreixen les cases no ab teules sino ab terra y menudall», tal com era

(1) Vid. Puig y Cadafalch, A. de Falguera y J. Goday: *La arquitectura romànica a Catalunya*.—Precedents, I, 304.

(2) Jullian, I, 210.

(3) Pausanies, X, IV, 1.

(4) Vitrubi lib. I, cap. II. Edició Nisard. Paris 1866.

la tradició ibèrica, trobada per en Siret en les ruïnes dels miserables poblats hispànichs de les edats primeres dels metalls (1); en una paraula, la forma dels terrats orientals encara usats a Espanya. Dels murs de tapia, com característica d'Espanya, ens parlen Plini, Varró, Titus Livi y Sant Isidor (2), y de tapia son gran part de les cases romanes descobertes en el recinte d'Empuries. Això responia a la pobresa de la habitació particular antiga. El pseudo Dickeyarca (3) diu d'Atenes que «la ciutat, a causa de la seva anti-

Fig. 18 (Fot. Cazorro)

Cisterna de la ciutat grega d'Empuries.

quitat, era mal feta. La major part de les cases son pobres y n'hi ha poques de còmodes». Les dels millors temps del període clàssich ens semblarien miserables poblats, acostumats com estem al confort modern, y això ho indica 'l fet de que allí aon els temples han resistit les guerres y els desastres, quasi no ha quedat exemple de la casa. La part pública de la casa grega 's pot dir que llavors no existia: la vida de relació 's feia en els pòrtichs dels temples, de l'àgora y de les estoës. Pera compendreho, cal considerar que cap de les ciutats gregues fou en veinat comparable a les més reduïdes capitals modernes y que la relació que existeix entre 'ls ciutadans, les cultivaren principalment els varons fòra de casa, en la plaça, en els llocs de pública reunió. Lo mateix succeeix avuy en les poblacions blanques de la costa de Catalunya, ciutats y viles de 3.000 o 4.000 habitants, com en les ciutats gregues de que parlem.

Als murs arcàichs, hi corresponen a Empuries, els carrers irregulars y les cases de tapia cobertes de terra y fusta, talment com les cases pobres y antiquades que 's conserven avuy en les colònies llunyanes y en els recons fòra del pas de les grans corrents de civilització y dels centres d'intensa vida.

L'arcaisme de les colònies fòcies d'Occident surt a cada punt en els autors grechs y llatins; eren com un extrem incommovible de la Grecia, apegat a les costums velles, rutinari. Viles petites al extrem del mon pera 'ls vaixells grechs, aon sols s'atrevien les naus tartesies, les bíbliques naus de Tarsis que, com les naus indíanes o els moderns transatlàntichs, prenien el nom de la terra on el viatge era considerat cosa atrevida, portaven una vida diferent que les ciutats on se congriava 'l pensament helènich, per l'istil de les ciutats americanes, ben diferents de llurs metròpolis europees; ciutats voltades de barbres barraven la porta guardada nit y dia al estranger y a les novetats. (4)

(1) Puig y Cadafalch, Falguera y Goday. Op. cit. I, 14.

(2) Id. id. I, 170.

(3) *Geographi Græci minores*. Ed. Müller. I, 2.

(4) Justinus ha conservat la costum de Marsella sobre vigilància de les portes, anàlega a la que

Fig. 19. — Cisternes d'Empuries. (Fot. Gandia)

L'atràs de Marsella era proverbial entre 'ls grechs; els seus habitants tenien quelcom de rural, els hi mancava aquella rapidesa d'esperit y de paraula, aquella subtilitat y intenció propies del esperit helènic. Llur art sembla enterch, antiquat, com si no hi hagués arribat l'art sumptuós del seu país.

A Empuries les més antigues escultures trobades tenen també com un caràcter especial de rigidesa: un troç de columna alada com una victòria arcàica, una testa ab els ulls estranyament perfilats, el mateix relleu del museu de Girona, decorat de gregues y de les infantils ondulacions anàlogues a les de la ceràmica ibèrica (Figs. 16

y 17). En Jullian, a qui extractem en lo que 's refereix a Marsella, diu que no hi ha ciutat helènica que hagi proporcionat menys estatués. A Empuries darre-rament han començat a trobar-se fragments de tres. Les representacions dels deus eren a Marsella també antiquades. Passava en sos temples lo que en les ermites, aon el creient senzill sent extranya impressió de pietat devant l'imatge enterca d'una Magestat romànica. A Grecia, la representació dels deus havia evolucionat. La Artemisa d'Efeso, la deesa nacional de Marsella, de Rodes, d'Empuries y de Denia no era la Diana caçadora elegant y lleugera, sinó l'ídol monstruós de innumerables pits, y Atena no hi apareixia armada y triomfal com la del Partenon, sinó sentada, rígida, hieràtica.

Igual atràs era 'l de llur dret. Eren esborrats de la llista dels que gaudien de la ciutadania, aquells que feien proposicions contraries a les lleis quasi inmutables. Valeri Màxim conta que l'espasa del butxí servia desde la fundació de la ciutat y Camille Jullian hi afegeix que molts altres usos eren tan antichs com l'espasa. Més d'una vegada 'l sacrifici de la víctima humana, nodrida per la ciutat, aplacava les ires d'Artemisa, com en els temps en que 's forja la llegenda d'Ifigenia; y els murs empuritans, grollerament aparellats y sos

comta Titus Livi d'Empuries. «Després d'aquest dia, 'ls marsellesos han mantingut l'us de tancar llurs portes els dies de festa, de vetllar, de fer guardia en les muralles, de reconèixer els estrangers y de guardar llur vila en temps de guerra; tant les bones institucions se perpetuen entre ells, menys per la necessitat que per l'habitud de ben obrar.» (Lib. XLIII, cap. IV.)

carrers torts y ses cases de terra, son encare l'exteriorisació de la vida arcàica vivent a Empuries, en el moment en que Atenes arribava a la plenitud de la civilització clàssica.

IV

LA CIUTAT IBÈRICA.

Apareixen entre 'ls restes de ceràmica luxosament decorada pels artistes grechs, peces grolleres, mal cuites, que semblen fetes sense torn, y això es constant en la ciutat grega y en el recinte romà-ibèrich.

Alguna vegada, entremig dels objectes grechs, hi apareix la destal de pedra pulida y el característich ganivet de sílex. Recíprocament en la cova de Serinyà, darrerament explorada, entre l'utilitatge d'una població neolítica hi aparegueren fragments de ceràmica vernisada de negre, grega, y d'aquell grup d'imitació dels vasos de metall, qual centre principal de fabricació era la Campània. El fet que s'ha repetit al Puig-Castellar, a la necròpolis propera al mar de St. Feliu de Guixols, a Cabrera, etc. (1), no es extraordinari en l'arqueologia.

Els textos dels geògrafs antichs venen a confirmar l'existència, al començament de la colonisació fòcea, d'una població que habita les coves. Avienus parla dels aborigens dels actuals ampurdanesos, aspres, gent dura, donada a la caça y a llurs coves (2), gent a la que Titus Livi califica de «nació barbre y belicosa»; en l'època que 'l mariner fenici recullí 'ls datos que serviren a Avienus per son poema de descripció geogràfica era semblant l'estat d'una gran part del país. Diodor de Sicília diu dels balears que «habiten les coves y els espadats fenthi forats y nombroses grutes. Els que hi viuen, diu, cerquen ab compte l'habitació y la seguretat» (3). Diodor conta lo mateix dels ligurs y d'Itàlia (4), y Estrabó dels Sards (5).

Menhirs y dòlmens son en aqueix recò del Mediterrani 'l reflexe de la gran arquitectura d'Orient y les eines de pedra eren lo comú entre ells, encara que coneixien les de metall com una cosa aristocràtica (6).

Ab els anys, el progrès es innegable: la ceràmica ibèrica n'es una demostració ab sos dibuixos d'imitació grega: mes, com avuy, al costat dels ceramistes avençats y de les obres perfectíssimes importades, existeixen les fabricacions

(1) El dietari de les excavacions portat pel director del treball D. Emili Gandia senyala repetits casos de la troballa d'eines de pedra (ganivets y destrals) y de ceràmica mal cuïta y no tornejada, al costat de troços de ceràmica grega y adhuc romana.

(2) *Ora marítima*, 524-526.

(3) V, 17, 3.

(4) V, 39, 5.

(5) V, 2, 7.

(6) Camille Jullian; *Histoire de la Gaule*. Paris 1908, p. 159 y ss.

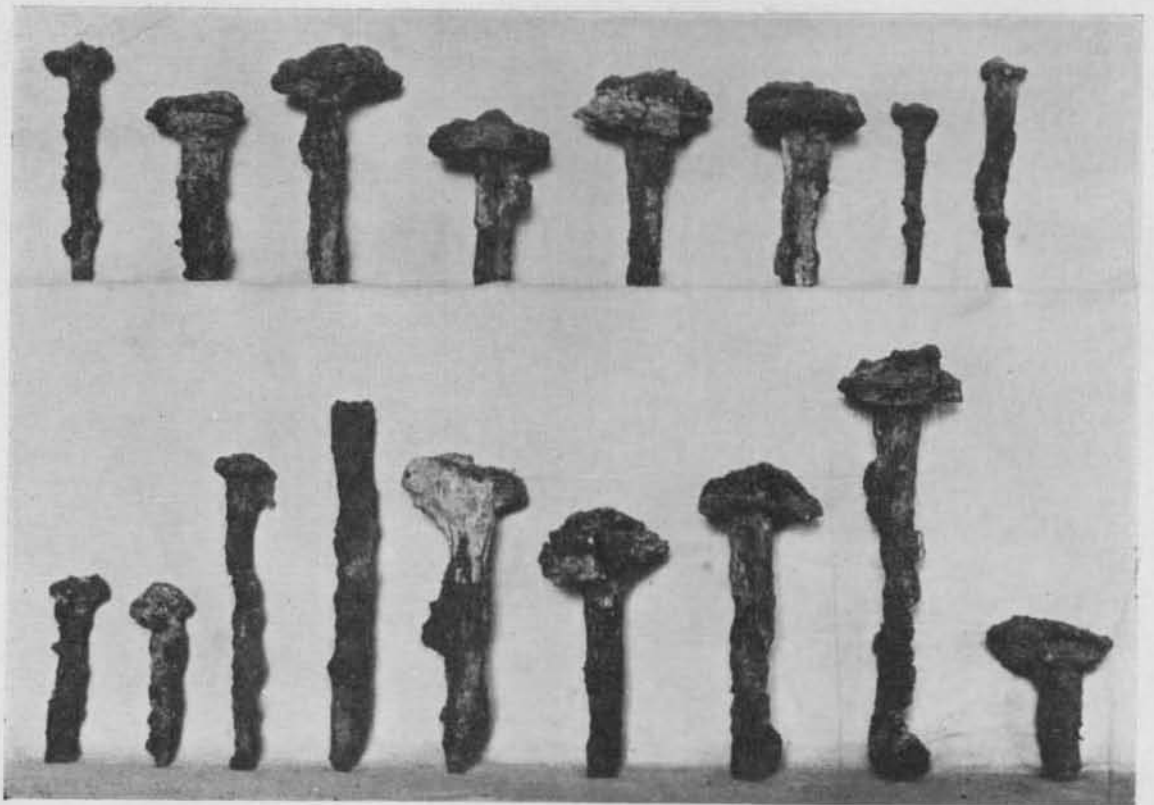

Fig. 20

(Fot. del Museu de Barcelona)

Claus de ferro trobats junt a la porta d'Empuries.

de vasos que semblen antiquíssimes, aixís a Empuries compareixen a la ciutat les peces de terrissa mal cuites, ornamentades com a les edats prehistòriques.

Part d'aqueixa gent formava petits castres, reduïts poblats fortificats, molts dels quals arribaren fins a l'època romana. Plini conta que en el trofeu aixecat en el *Summum Pyreneum* per Pompeius, s'hi feu constar que havia vençut, desde 'ls Alps al Estret, més de 876 pobles, y en l'Espanya Tarracense diu, hi existien 179 poblacions, de les que 135 eren estipendiaries, habitades per gent de la terra ⁽¹⁾.

La gent d'aquestes ciutats vivia dels remats, del conreu de la terra, els fruits de la qual venien als marxants grechs y, sobre tot, de les plantes textils com el llí, que 's teixia a Empuries ⁽²⁾ y l'espart y la rudimentaria explotació dels minerals del Pirineu.

A Empuries existia, a l'arribada dels grechs, una població ibèrica: clarament ho indica Estrabó. El comerç ab els indígenes, prop de llur habitació, era per altre part l'objecte dels *emporis* establerts pels grechs en tot el Mediterrani, de qual nom n'ha quedat rastre en les costes d'Italia y en les d'Àfrica.

(1) *Hist. Nat.*, llib. III, cap. IV.

(2) Estrabó, III, 4, 9.

Mes a Empuries la factoria grega se convertí en ciutat murada, y la seguretat de la ciutat grega y son comerç atragué una població, indígena purament, que acabà murallantse com els grechs, formant ab ells una ciutat doble ab un mur comú per sa major seguretat. Tal es el text de Estrabó.

La contigüitat d'una població ibèrica a les colònies gregues es un fet natural y comú. *La Ciutat*, nom català que indica germanors antigues d'una vila de més enllà de Marsella, fou la

Citharista grega propera al mar, devant un poblet indígena situat dalt del turó (1). Marsella sembla haver atret una població indígena (2); Olbia y Athenòpolis en la illa d'Hyeres, sembla haver estat una doble ciutat indígena y grega (3); al costat de la Arelate 'ls indígenes hi fondaren la factoria de Rhodamusia (4); aixís Agde y Poliginus (5) y Antipolis, l'actual Antibes, el nom de la qual sembla indicar una ciutat devant d'una altra (6).

La situació de la ciutat ibèrica emporitana, seguint la descripció de Titus Livi, era allunyada del mar y la circua un mur de 4.000 passes, que suposant sigui la mida itineraria romana, equivalen a 4.433 metres y suposant les passes naturals a 2.400.

La ciutat a que Livi 's refereix es probablement la que corona 'l turó d'Empuries y que s'aixeca a uns 150 metres de la ciutat grega, y aqueixa té aproximadament un perímetre de 1.900 metres y tot l'aspecte d'una colònia rectangular romana (*l m n o k del plan*).

El cònsul Cató, dels llibres perduts del qual tregué Livi la seva descripció, havia estat temps a Empuries batallant contra 'ls indígenes y havia de conèixer la ciutat; la seva descripció sembla no ha de ser dubtosa.

Acabava Cató de perdre a Roma una mala guerra contra 'l luxe de les dones; la ley Oppia era abolida per vot unànim contra son parer prudent y contra sa eloqüència austera. Les dones deixaven els jardins frescos de llurs atris y sortien al carrer y barraven les sortides del Forum y 's dirigien als cònsuls y als pretors, y cercaven als tribuns d'un a un, y pidolaven a les cases els vots pera elles adhuch als partidaris de la ley enemiga. «No 's podia pas dubtar, diu Titus Livi, que la ley fos derogada per unanimitat y aixís ho fou

Fig. 21 (Fot. Gandia)

Part superior de la muralla del recinte romà abans de les excavacions (*k del plan*).

- (1) Jullian, p. 398, n.º VI.
- (2) Jullian, p. 211.
- (3) Jullian, p. 397.
- (4) Jullian, p. 399, n.º III.
- (5) Jullian, p. 400.
- (6) Jullian, p. 397, n.º IV.

al cap de vint anys de sa promulgació.» Després de la derrota, es agradable el viatge a llunyes terres y Cató partí ab vinticinch galeres. Costejaren la Liguria y el golf de les Galies, y avençaren fins a Rodas d'aon expulsaren els hispans que la guarnien, y un bon vent les dugué al port d'Empuries.

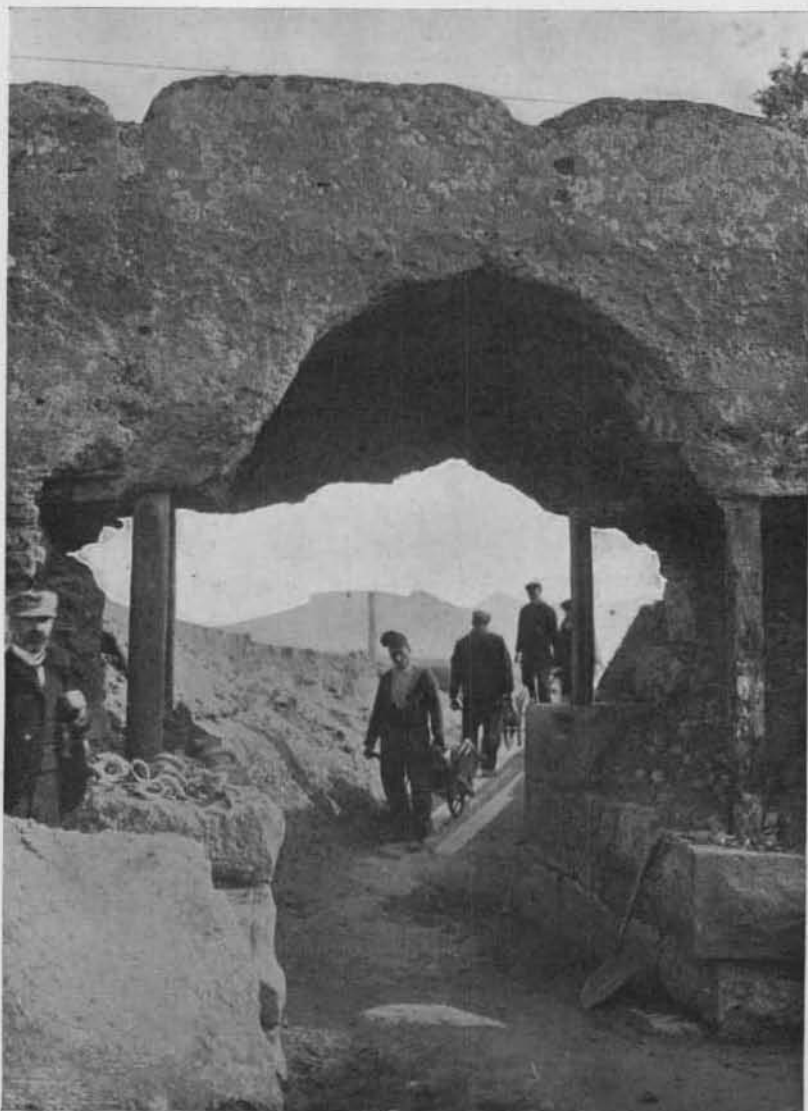

Fig. 22

(Fot. Esquirol)

La porta de la ciutat romana desde l'interior de la ciutat.

Cató venia en guerra ab els hispans y ab tot pogué acullirse al port grech.

La frase *jam tunc Emporiæ duo oppida erant muro divisa* de Titus Livi deu entendres que Empuries era *ja allavors*, en temps de Livi, dos ciutats reunides, separades per un mur, y no en el temps de l'arribada de Cató. Aixís ho deixa entreveure 'l propi text al descriure les batalles de Cató ab els espanyols. Les

dues poblacions no eren una sola ciutat subjecta a una sola policia, ab dos barris de gent de raça diferenta, com els barris jueus y cristians en les nostres ciutats mig-evals: com els de diversa raça en les ciutats d'Orient sinó dos viles enemigues. Els grechs, diu, sortien armats de llur ciutat y anaven a la dels hispans a causa del comerç de la mercancia estrangera que portaven per mar y de l'exportació que feien dels productes agrícoles que recullien els indígenes en les fèrtils planes emporitanes. «Els grechs emporitans, continúa

Fig. 23

(Fot. Gandia)

La porta del recinte romà desde l'exterior de la ciutat.

Livi, cercaren noves garantíes pera llur seguretat en la protecció dels romans y, encara que menys poderosos que 'ls Massaliotes, no eren menys fidels a aqueixa aliança. Aixís reberen el Cònsul y son estol amistosa y benèvolament; Cató s'hi deturà 'l temps necessari pera explorar la posició y forces de l'enemich, y pera treure profit fins de sa inacció empleà aquestos poch dies en maniobres. Era el moment del any en que 'l forment dels hispans era a les eres. Cató proibí als abastaixadors el proveir de blat y els feu retornar a Roma, dient: «la guerra proveirà a la guerra,» y sortí d'Empuries, passant a sanch y a foch la terra enemiga. La ciutat grega era petita y el Cònsul montà son camp no lluny d'Empuries y allí rebé embaixades de les terres dels Ilergetes «que 's veien sitiats en llurs castres».

L'hivern s'acostava y Cató portà son camp a tres milles d'Empuries y d'allí sortia y feia presoners als que trobava y destruïa llurs sembrats y els hispans no gosaven sortir de llurs viles fortificades, aont els atacà.

Fig. 24

(Fot. Gandia)

Muralla de carreus en la part NE. de la ciutat romana.

Titus Livi descriu una batalla que acaba ab l'assalt d'una vila ibèrica fortificada. El cònsul cerca el lloch més feble y troba la porta del costat esquerra desguarnida y avença cap allí ab lo escullit de llurs tropes, y el pànich invadeix als hispans que llençen llurs armes y insignies y fugen per les altres portes estretes, aon moren a centenars, a mils, més de quaranta mil als ulls dels vencedors. «Cató, diu Titus Livi que no estava disposat a rebaixar sa glo-

ria, parla també d'una perdua considerable en son exèrcit.» «Allavors els espanyols d'Empuries, continua, y llurs veïns se determinaren a sometres y els molts habitants de les ciutats veïnes a Empuries seguiren llur exemple. Y ab el temps, foren desarmats, y varen ser destruïdes per complet les muralles de llurs ciutats.»

El text de Livi es evidentment contradictori; d'una part descriu una ciutat doble, ab un mur mitger que separa dos barris, l'un ocupat pels grechs y altre pels hispans, y d'altre pinta la ciutat grega en constant alarma, guardada la porta per un magistrat, guarnits el murs en peu de guerra ab la tercera part dels ciutadans, contra 'ls conveïns, dels qui 'ls separa tant sols un mur mitger. D'una part descriu el barri grech obert als romans, mentres els altres del barri hispà no 's rendien a Cató fins després de mesos de guerra y per la força de repetides victories. Cal no coneixer l'importancia d'un mur pera la defensa, pera no veure impossible la convivència de dos ciutats enemigues dintre un mateix recinte, y que Cató, ab els poderosos medis d'atach de l'exèrcit romà, apoderat del barri grech, no hagués vençut immediatament al barri hispà.

La ciutat que guardava ab tantes precaucions les muralles y la porta, no podia estar unida a la ciutat enemiga: la ciutat doble, o havia d'entendres com dos ciutats y el mur mitger no havia tingut realitat o era posterior al temps de enemistat y desconfiança. El text de Livi, o era inexacte o l'arplech, de dues realitats separades per sigles. Livi parla en un mateix capítol y, com si fossin simultànies, de dos fets que pertanyen a èpoques diferents, a sigles de distancia y la ciutat hispànica circuida ab la grega d'un mateix mur no es la enemiga dels grechs, contra la que son necessaries les precaucions d'un perma-

Fig. 25

(Fot. Esquirol)

Basament de sepulcre en forma de torre proper á Empuries.

ment estat de guerra, sinó una altra més moderna. En Frickenhaus, ⁽¹⁾ que s'havia preocupat del mateix problema, estudia les fonts d'aon Livi havia tret les dues parts juxtaposades de la seva compilació històrica, feta de retalls d'autors més antics, y en dedueix un doble origen: una primera font que fa referencia a les ciutats en lluita en la que per la *mena d'equivocacions* creu que es grega, y una altra que 's refereix a la ciutat doble ab mur mitger, que la suposa romana.

La ceràmica y les ruïnes descobertes per les excavacions diuen que les construccions formen dues èpoques: la ciutat prop del mar plena de ceràmica grega dels sigles V al III, la de dalt, de forma rectangular plena de ceràmica campaniana (sigle III) y aretina (sigle II y següents), barrejada ab l'ibèrica ab decoracions espiralades y ondulades, igual a la que 's troba en la part superficial en un estratus romà que cobreix l'antiga ciutat grega. El plan rectangular de la ciutat y la fàbrica inferior dels murs porta a la mateixa conclusió que l'art ceràmich.

Restava visible al començar les excavacions de la vella Empuries dalt del turó, apartat del mar, un troç de muralla feta de formigó, de que parlarem en altre lloch (fig. 21); el primer treball de les excavacions fou posar al descobert una porta de temps coneguda, que donava a Ponent (figs. 22 y 23)

(1) V. art. cit.

Fig. 26

(Fot. Gandia)

Mur de carreus que enllaça l'angle SO. de la ciutat grega
ab la muralla E. de la ciutat romana.

y 's trobà que la muralla tenia dues menes d'obra, que responen a dos períodes de construcció diferents: una muralla revestida de carreus d'aire romà, derruida, havia estat aixecada en època posterior per medi d'una obra de formigó.

Aquesta construcció es visible en un troç de muralla prop l'àngul NE. (*n* del plan) (Fig. 26); ha estat trobada en les excavacions verificades pel Sr. Villanueva que ha voidat part del terraplè adosat a la muralla, fet ab restes

d'àmfores; se l'ha trobat en diferents pous, fets pera determinar l'alçat del mur, durant l'estiu de 1908⁽¹⁾. El sistema mateix de construcció existia en dues o tres filades en tot el perímetre de la ciutat.

Es aquest aparell usat comunment a l'època romana. A Catalunya se 'l troba per tot, revestint un macís de grollera obra de rebla formant l'*opus emplecton*. Tal se veu en l'arch triomfal arruïnat del pont de Martorell, la obra de carreus ha dexat sa empremta en el basament de formigó de sepulcre en forma de torre d'Empuries (Fig. 25), en els murs d'Ager, el qual nom revela clarament son origen romà, y finalment en els murs de Tarragona (Figs. 27, 28 y 29).

Devenia 'l problema reduït a dos solucions possibles: la de la ciutat doble y la de les dos ciutats independents o sia la de la existencia o no existencia dels murs d'unió entre la ciutat superior y la inferior, sempre en el supòsit de ser la ciutat ibèrica més moderna, al menys com a ciutat murada, que la Neàpolis grega.

Casí a un mateix temps la segona hipòtesis era exposada per en Frickenhaus⁽²⁾ y la primera per mi⁽³⁾ en forma dubitativa.

El mur de Llevant de la ciutat íbero-romana desapareixia a uns quants metres de les cantonades; en el troç del centre (*p q* del plan) les excavacions eren infructuoses, perdentse l'alineació recta.

En Frickenhaus en dedueix que 'l mur deixava allavors la línia recta, pera

(1) Aquests pous venen indicats en els plans y consta 'l resultat de la exploració en el diari de sessions.

(2) Frickenhaus; art. cit.

(3) *L'Arquitectura Romànica a Catalunya*; I, 156 y ss.

cercar a zig-zag la ciutat grega; jo'n deduïa la existència de dues ciutats properes en constant comerç, en les que l'inferior, més dèbil per sa situació, se sostenia per la superioritat de sos medis de guerra.

Y ara cal aquí afegir que no fà molt s'ha descobert un troç de mur d'aqueix aparell romà, que del àngle de la torre SW. de la muralla grega, seguint un antich camí (*p r* del plan), sembla's dirigeix a la muralla superior (Fig. 26).

Fig. 27. — Muralles de Tarragona ab marques de picapedrer ibèriques.

Mes, després de això, jo crech encara que les dues solucions han existit, la una després de l'altre. A la ciutat hispànica, probablement no murada o murada rudimentariament, li ha seguit la ciutat rectangular, construïda segons els mètodes romans, y sobreixint la població íbero-romana y fonentse el tres pobles en un sol cos, y recubrintse 'l barri grech com d'un estratus de la civilització occidental que Roma havia creat en el *mare nostrum*, s'havia construït un mur d'unió de la ciutat inferior ab la superior, resultant l'antich mur grech del Nort, el mur mitger de Estrabó y de Livi, aviat derruït per aprofitar sos materials en les construccions noves; d'ell, efectivament, s'en han trovat sols los fonaments. (Fig. 11.)

El mur mitger ha estat trobat en gran part de sa extensió, manca sols trobar encara lo que fou l'antich mur que tancava 'l rectangle romà en la part central del mur llevanti de la ciutat íbero-romana y la part N. del mur d'unió.

He dit que unes poques filades se conservaren d'aqueixos carreus picats a la romana, y això fà venir a la memoria la ciutat vençuda a la que Cató fà destruir les fortificacions.

Fig. 28. — Porta de les muralles de Tarragona ab la superposició dels aparells.

onades, deuria ésser el gran port de la conquesta romana. Allí arribaria Cneu Scipió, venint de les boques del Ròdan, ab les seves 60 naus de guerra (219 a. de J. C.) y després de Corneli Scipió l'africà (209 a. de J. C.), el sever cató fugint de les dònnes airades de Roma y més tart Scilla, Pompeus y Sertori.

César, després de la batalla de Munda en que vencé als fills de Pompeus, (45 a. de J. C.) hi establí una colonia. Y a la disposició usual de les colonies romanes respon el plan rectangular de la ciutat d'Empuries que s'aixeca sobre 'l turó a la part alta més apartada del mar, en el lloch que hem suposat lo de la ciutat ibèrica de que parla Titus Livi.

El plan de les colonies era 'l de un castre romà com un campament permanent definitiu, seguint en llur traçat regles fixades per la ciencia dels augurs, que era inmutable. El campament romà era rectangular, ab una porta a cada un dels quatre costats; dos grans vies el creuaven en àngle recte, el *decumanus* a S. de N. y el *cardo* de E. a O.; prop del punt d'intersecció hi havia la tenda del quefe,

Son això hipòtesis, algunes prematures, mes les hipòtesis ordenen els fets, y en les ciencias d'observació son la base del mètode. Cal solament no confondre els fets demostrats ab els supostos y les hipòtesis ab les realitats.

Veusaquí 'l resultat provisional d'aqueixes excavacions respecte la ciutat ibèrica, a confirmar o a rectificar per lo que diguin les ruines y la humil trenca-diça que en aqueixa geologia del periode històrich son com els fòssils en les capes més antigues.

V

LA COLONIA ROMANA

Ab els anys, Empuries, el reduït port entre l'illeta de la Paleòpolis y el moll de grans pedres que fà encara saltar a les

Fig. 29. — Porta romana de Tarragona.

al seu voltant els altars y les imatges dels deus, el tribunal militar, després les tendes dels oficials, legats, qüestors, tribuns, centurions.

Polibi ha consagrat quinze capítols de son sisè llibre a la descripció del camp romà, que 's realisava, no sols en tendes de roba y barraques de fusta, sinó en els camps definitius de pedra picada, com el de Lambese a l'Àfrica, y després en les fortificacions rectangulars

y orientades de les ciutats, ab llurs portes en el centre de cada pany de mur, ab les dues grans vies, *decumana* y *cardo*, que 's trobaven en el forum, ab llurs carrers rectes y creuantse a escaire. Tals eren la major part de les colònies conegudes desde Timgad, de les fronteres del desert africà, a la *Colonia agrippinensis*, de les vores del Rin, frontera de les selves negres inexplorades, de la Germania. La població ibèrica es probable que s'havia murat a la romana.

Molts anys abans de l'arribada de les naus de Cató, les colònies de Marsella y d'Empuries havien entrat en relació ab Roma, com a medi prudent de defensarse contra 'l poder de Cartago, que anava pujant per les costes d'Espanya extenent cada dia més el seu imperi. Les havien seguides les mateixes tribus indígenes, sollicitant la protecció de la gran ciutat en que 's congriava 'l futur imperi mediterrà. Empuries se coloca sota el protectorat directe romà, no confiant ab el poder de Marsella, seguint a la gent de la seva raça d'aqueixa part del Mediterrani. Cap a l'any 226, el senat de Roma y Asdrúbal havien fixat l'Ebre com a límit de llurs futures conquestes en les terres ibèriques. Y en aquest temps,

Fig. 30

(Fot. Gandía)

Descobriment de les primeres bases y canyes en la via porticada de la ciutat romana.

Fig. 31. — Capítell dòrich de la via porticada de la ciutat romana.

Fig. 32

(Fot. Esquirol)

El carrer porticat de la ciutat romana d'Empúries.

bé podia un prefecte militar, coneixedor del mètode de fortificació romana, haver ensenyat als íbers empordanesos a murar la ciutat posant-se a cobert, com ho estaven els grechs, dels poderosos enemichs que no trigaren a veure's desde 'ls turons d'Empúries, desfilant cap als colls del Pertus y Panisars, en infinita corrua la innumerable gentada de races diferents, entonant aspres cants de guerra en llengües repugnantes als llatins, seguits dels indòmits caballs nòmides y de les colles espantoses d'elefants.

Hem comparat l'aparell de les filades inferiors del mur íber-romà d'Empúries a les dels murs de Tarragona, col·locades sobre 'l primitiu de grans pedres irregulars (Fig. 28) y una part de les pedres dels murs de la antiga capital hispànica están marcades pels picapedrers ab lletres ibèriques (Fig. 27); se n'han trobat, segons l'Hubner, en la pedrera del Medol, no lluny de Tarragona; això y el fet d'estar algunes cap per avall fa que s'hagin de veure en elles marques de picapedrer y no una inscripció posterior a la obra de les muralles ⁽¹⁾. Aquesta era una antiga costum mediterrània; se 'n senyalen a Jerusalem en els murs del Temple, a Knosos, a Creta, a Erix a Sicília, marcades ab lletres d'alfabets antichs. ¿Son anteriors a la època romana les de Tarragona? ¿Son, els carreus d'Empúries, restes del mur de la ciutat ibèrica, les mides de la qual

(1) *La Arquitectura Romànica a Catalunya*, Vol. I, p. 19.

indica en sos llibres Cató y que ha transcrit Titus Livi? ¿Son obra romana, com hem afirmat, o obra local ibèrica, prerromana?

Fig. 33. — La via porticada de la ciutat romana. (Fot. Gandia)

Fig. 34. — La rigola de la via porticada. (Fot. Gandia)

En Mérida ho ha cregut així dels murs de Tarragona ⁽¹⁾. Jo prefereixo creure que els murs de la ibèrica Cose foren aixecats per l'exèrcit de Scipió

(1) *Iberia arqueològica ante-romana*. Discursos de entrada en la Academia de la Historia, Madrid, 1909.

segons les pràctiques romaneses, empleant picapedrers ibèrichs, y que la ciutat superior d'Empuries rectangular fou construïda sots l'influència romana per la població ibèrica que s'agrupa prop de la petita ciutat grega o, potser, més tart per la colònia que Cesar hi establí ⁽¹⁾, per un prefecte romà que cooperava a la fortificació d'un poble aliat contra un enemich comú, mes, de totes maneres, obra essencialment romana.

Fig. 35

(Fot. Gandia)

La via porticada, ab el frontispici de les cases, vista desde la porta.

Els murs de la colònia d'Empuries determinen un rectangle aproximat a 700 metres per 240 (*l t m n q p o k*) y no un quadrat de 400 metres, com havia suposat en Schulten. Potser els soldats veterans de la colònia ocupaven sols una part, qui sab si 'l quadrat que cap al N. determina un camí (*t m n q*). Això es encare inexplorat.

Al mig pròximament del costat del Mig-dia hi havia una porta de temps coneguda (*k*) y la primera tasca de les excavacions fou tornarhi la llum del sol; dessembraçada la porta, se pogué entreveure sa construcció (Figs. 22 y 23): era rectangular, ab llinda que s'apoià en els dos montants de pedra, com la de Tarragona (Fig. 29). Son visibles clarament el frech als murs dels botons dels carros y les roderes en els empedrats.

La porta donava a la via *Cardo maximus*, via empedrada y porticada en un dels costats; resten en sos llochs unes bases àtiques (Figs. 32 y 33), troços de

(1) El dietari de les excavacions senyala la troballa en el recinte romà de fragments de ceràmica aretina, barrejada ab ceràmica ibèrica ab decoració geomètrica.

canya llisa y capitells d'una senzillesa que 'ls assimila al capitell toscà (Fig. 31). Als porxes donava una peça rectangular de les cases; grans troços de fatxada sense obertura recorden la vida interior de les cases antigues (Fig. 35); davant de les cases apareixen una mena de pous sechs per les lletrines, y al mig del carrer rigoles de desaigüe (Figura 34). Tal es avuy encara 'l rudimentari sanejament de moltes de nostres pobres viles.

Fig. 36

(Fot. A. T. V.)

Carrer d'època romana en el barri grec d'Empúries
(Excavació dels Enginyers forestals).

L'edificació romana emporitana es sols en part coneguda. No ha pogut ésser estudiada encara cap casa completa, els plans de les quals ara s'intenta aixecar. Les de prop el port son senzilles; cap al centre s'hi han trobat les més luxoses en les excavacions Villanueva, Pi y en la coneguda del Sacrifici d'Ephigenia. Son en general construïdes de tapia (*opus formaceum*) l'hormazo castellà; se formava aquest sobre un sòcol de paret de rebla o de carreus petits y s'arrebocava y juntava. Apareixen sovint els restes de pintura en les excavacions ab la mateixa factura, ab les mateixes composicions que les de Pompeya.

Arribà un moment en que l'edificació romana excedí 'ls límits de la ciutat superior y no hi ha dupte que recobrí la ciutat grega. A un metre de profunditat no 's troba en la vila grega més que ceràmica aretina y campaniense o la local

Fig. 37

(Fot. A. T. V.)

Impluvium d'una casa romana, a ma dreta en el carrer anterior
(Excavació dels Enginyers forestals).

ibèrica. A dos y tres metres apareix la ceràmica grega de figures rojes. La senyal del recobriments no pot ésser més evident; es possible, y ja n'hi ha algún exemple, que en certs moments l'edificació se fès fóra 'l perímetre antich de les muralles y que aquestes esdevinguessin interiors, com els recintes mig-ivals en les ciutats modernes; la ciutat grega, abans aïllada, s'hauria convertit en un arrabal de

Fig. 38. — Escala en un carrer del barri grech. (Fot. Gandia)

torç, internantse sota 'ls vinyats inexplorats encara.

Com esdevé en les viles actuals que ha aplebat el desenrotllament urbà de les grans ciutats, el barri grech conservava son caràcter y els seus edificis públics peculiars. Sols els basaments indecisos han aparegut d'aquests: un davant l'escala en la via que dona a la porta (Fig. 42, x); y un altre, més reduït, a l'altra banda del carrer, y els dos son de paret de rebla, coronada per una motllura de pedra, encara indesxifrables. En el primer aparegué 'l rastre d'una canya acanalada y, a prop dos capitells senzills que recorden també 'l dòrich romà y que concorden ab les dimensions de la canya (Fig. 41).

Anys a venir, esdevingueren moments de perill y les muralles foren de nou

Fig. 39. — Carrer en el barri grech. (Fot. A. T. V.)

la ciutat romana. Aquest hauria estat el moment d'edificar els murs d'enllaç, esdevenint muralla interior, migera del costat O de la fortificació grega. Ben prop del port se veu un dels carrerons en pujada y ab escales (Figs. 36, 38 y 39, u v) y en un dels seus costats l'*impluvium* romà d'una casa modesta ab la seva cisterna (Fig. 37); la cloaca avuy embaraça 'l carrer; més amunt la via s'estreny y després sembla que 's

alçades. Els temps no devien ésser de riquesa excessiva y se buscà un medi econòmic: l'obra de formigó enmotllat entre taulons de fusta. Pot avuy seguirse clarament en la part novament descoberta, no corcada per les aigües, el procediment de construcció. Per medi de taulons s'enmotllaven els murs laterals; immediatament de treure els taulons interiors, s'omplia de terra l'espai entre 'ls dos murs; sobre la terra s'apoiaven novament els taulons al

interior y sobre la primera fila exterior se procedía novament al enmotllat y a omplir la terra, fins a arribar a la altura volguda; allavors, sols ab els taulons exteriors se feya la solera de coberta. En ella está impresa la marca d'unes vigues transversals que degueren servir pera guarnir, en moments de guerra, la part alta del mur ab defenses de fusta. L'aigua avuy s'ha endut la terra en part de la muralla que sembla una galería (Figs. 44 y 45).

Fig. 40

(Fot. Gandia)

Casa romana en el recinte grec, ab el paviment d'*opus testaceum* en l'habitació, y ab el marxapeu de la porta decorat ab mosaich.

Aquesta mena d'obra no es pas una novetat. Cal en primer lloch no confondre-la, com han fet molts, ab l'obra de tapia, l'*opus formaceum* dels tractadistes romans, l'*hormazo* castellà; la tapia es obra de terra y aquí 's tracta de formigó anàlech al modern, fet de morter y menudall. El formigó era perfectament conegut dels romans. Vitrubi en parla y aconsella en quines obres deù emplearse. Lo usual era posarlo pera omplir una vall oberta en la terra o bé entre dos macissos de pedra o obra resistent; en la primera forma es comú en les nostres velles construccions romanes; en la segona, a Empuries mateix, se 'l troba en el sepulcre de forma de torre que s'aixeca en un turó prop la ciutat (Fig. 25). Els romans coneixien perfectament el sistema d'enmotllar ab caixes de fusta. Varró les explica, al tractar de les obres de tapia, però lo cert es que no son usuals aqueixa mena d'obres de formigó enmotllat. En Choisy, que cita numerosos exemples de cada una de les usades pels peyrers romans, no 'n cita cap de formigó enmotllat, que aquí trobem a Empuries en la obra de reforç de les fortificacions derruïdes.

¿A quina època fou feta

Fig. 41

(Fot. Gandia)

Capitells trobats en el carrer principal de la ciutat grega.

Fig. 42

(Fot. Esquirol)

Escala y basament d'un edifici públic en la ciutat grega.

aquesta darrera reconstrucció de les muralles emporitanes? A Catalunya pot citarse, d'aqueixa mena d'obres, l'edícol sepulcral de Corbins y la capella funerària, la *cella memoriæ*, del cementiri d'Empuries. El primer es difícil de datar, la segona es més fàcil (1). En ella s'han trobat sarcòfecs que poden datarse en el segle III, els més antics monuments cristians de Catalunya. Aquestes menes d'obres hàbils, fugint de l'obra de pedra clàssica, son antigues a Roma; ab tot, no 's vulgarisen fins en temps dels Antonins y se perfeccionen y desenrotllen, se pot dir, a l'inversa de les formes artístiques, cap al temps de Constantí.

Fig. 43

Capitells trobats en la ciutat grega en el carrer principal, prop de la gran escala.

A Empuries, es segur que s'usaren al segle III. Era en moments de decadencia pera la Ciutat, en que 'l barri grech s'abandonava y els cementiris invadien l'àrea de les cases y els sarcòfecs s'assentaven sobre les antigues

cisternes. El port anava a menys y la vida 's concentrava cap amunt en el turó romà ibèrich.

(1) Vid. *La Arquitectura Romànica a Catalunya*, fig. 265.

Fig. 44. — Muralla de formigó del recinte romà d'Empuries.

(Fot. Esquirol)

Aqueixa concentració de la població emporitana la indica 'l cementiri cristià descobert per D. Xavier de Ferrer, enginyer del servey forestal, al verificar els treballs pera contenir les dunes que acabaren de soterrar la ciutat abandonada. Se troben allí sobreposats els restes de tres èpoques: sota de tot, les cisternes típiques com en el turó grech; a sobre, construccions de cases romanes, y a sobre, capes d'enterraments de diversa mena, y ab una coberta protectora a dos aigües, de *tegulae*, de la forma usual romana, ja ficat el cadavre dintre dos troços ajustats d'unes ànfores, ja en sarcòfechs voluminosos de pedra, decorats en els angles de rudimentaries* acroteres o esculpturats ab els temes pagans que admetien 'ls cristians del sigle III, entre 'ls que, en un costat, tímidament hi apareix el Bon Pastor o la porta entreoberta, el fons misteriós de la qual tanca una cortina ⁽¹⁾. Un cementiri com el d'Aliscamps o 'l de Marsella, o bé com els de Taparura, Salakta o Cartago, vingué a recobrir el barri marítim de la ciutat emporitana. Un cementiri es senyal de despoblació. De temps antich, era prohibit enterrar dintre muralles o a poblat. La gent, donchs, s'havía apartat de l'antigua Neàpolis.

Invasions dels barbres, el cambi de les vies de comerç, la desaparició del

(1) Vegis *La Arquitectura romànica a Catalunya*, vol. 1, L. II, cap. II y III.

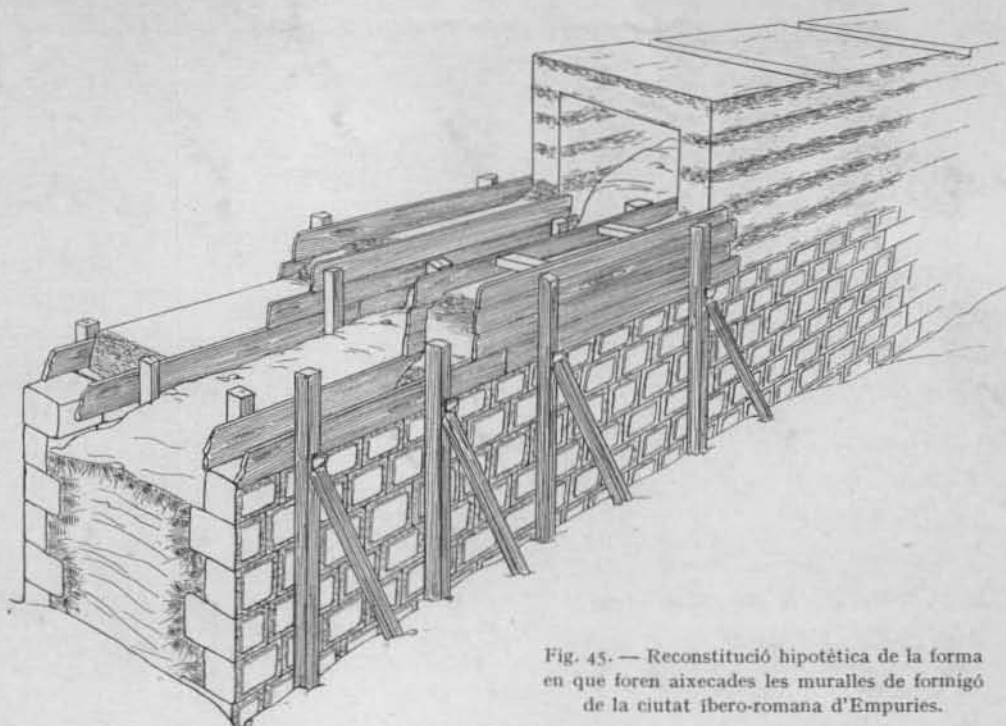

Fig. 45. — Reconstitució hipotètica de la forma en que foren aixecades les muralles de formigó de la ciutat ibero-romana d'Empúries.

port feien tancar la gent en el recinte lluny del mar, més segur, y en l'antiga illa aon el temple cristià s'aixecava sobre les ruïnes del temple de la Deesa *multimamma*, exilada d'Efesus, aon al fi devia la vida concentrarse.

La Sèu cristiana s'aixecà en la Paleòpolis, a Sant Martí d'Empúries. Cal cercar el rastre de son nom en les actes dels concilis de Toledo o en los provincials de Tarragona, Barcelona, Lleyda y Egara. Després, el rastre's pert fins al any 843, en que a la Basílica pobre hi té lloch un jurament de testimoni en un plet entre'l bisbe de Girona y'l comte d'Empúries.

Els normands, es possible que la destruïssin en ses navegacions atrevides, desde el Ròdan, en la segona meitat del sigle IX, quan fou cremat el monastir d'Arles y assolada la costa rossellonesa. Una làpida de 926 ens parla de que la Basílica, en altre temps consagrada a Sant Martí, geia en ruïnes. La làpida illegible per la gent, partida en dos troços, se conserva en l'iglesia actual del poblet de pescadors, que té ses cases en les muralles mig-evals que cerquen el lloch aon desembarcaren els grechs, al arribar a les costes hispàniques.

Avuy, al cap de vintiquatre sigles, les sorres arroçegades pel vent han cobert les vies sumptuoses, y les herbes creixen sobre 'ls mosàichs y les pintures, y restava colgat el portal per aon entrà la civilització imposada pel poder de Roma. Es cegat el port aon el bon vent hi portà les naus massaliotes y la vida s'ha concentrat tan sols en la vella illa en el lloch de la *Paleòpolis*, aon el foch de Fòcea cremà, durant anys, devant l'Artemisa, mare feconda, vinguda de la llunyana costa del mar jònich.